

Henk Bloemhoff

Taaltelling Nedersaksisch

**Een enquête naar het gebruik en de
beheersing van het Nedersaksisch in
Nederland**

Groningen 2005 Sasland
Oldeberkoop Stichting Stellingwarver Schrieversronte

Nedersaksische Studies over taal en volksleven in Oost-Nederland
en aangrenzende gebieden, uitgaven van het Nedersaksisch Instituut
van de Rijksuniversiteit te Groningen - Nummer 21

Stichting Sasland, Postbus 716, 9700 AS Groningen
ISBN: 90 6466 1324

Henk Bloemhoff

Taaltelling Nedersaksisch

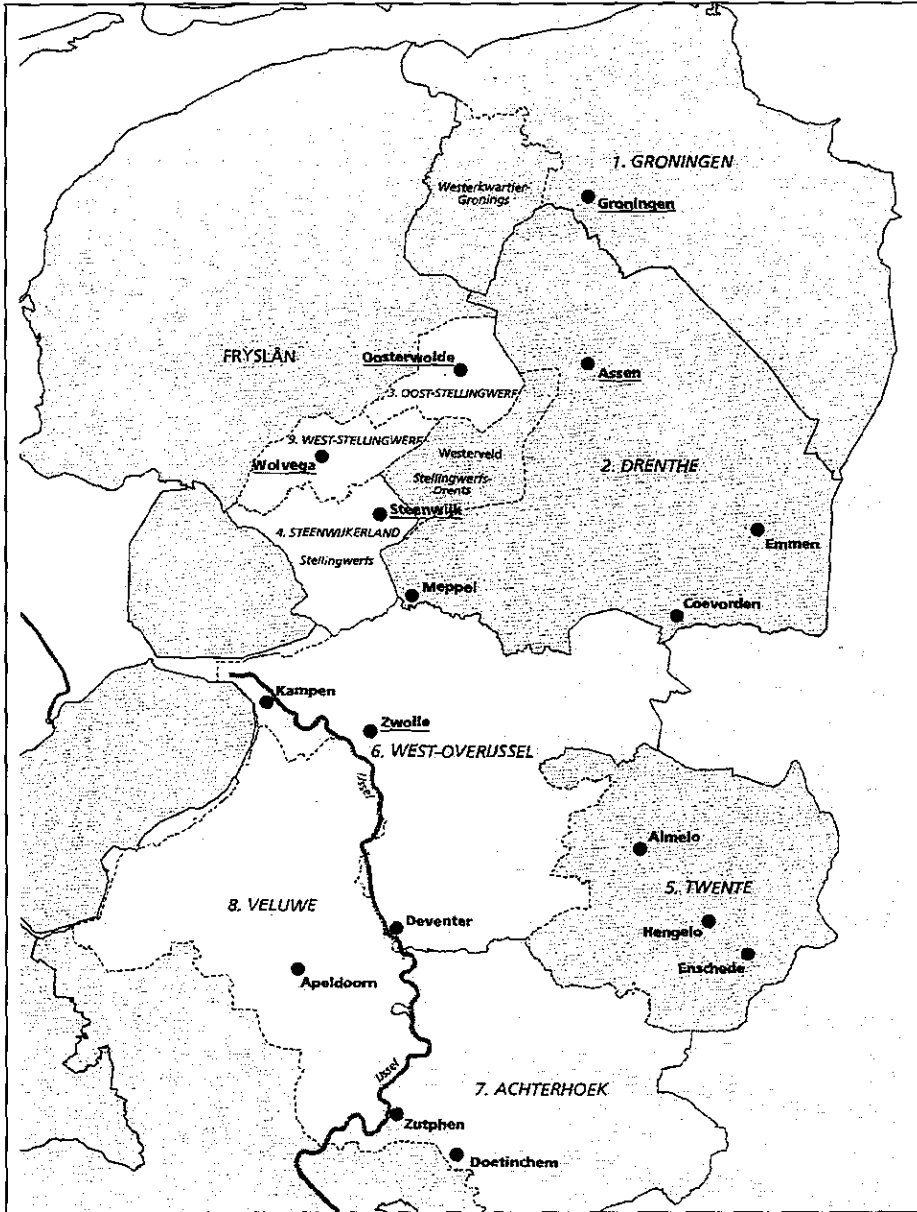
**Een enquête naar het gebruik en de
beheersing van het Nedersaksisch in
Nederland**

**Groningen 2005 Sasland
Oldeberkoop Stichting Stellingwarver Schrieversronte**

Inhoud

Hoofdstuk 1. Inleiding	9
1.0. Doel en aanleiding	9
1.1. Voorbereiding van de enquête naar het Nedersaksisch	15
1.2. De geografische structuur en de taalbenamingen	17
1.3. Inhoud, opbouw en eenvormigheid van de interviews	21
Hoofdstuk 2. Het Nedersaksisch in de afzonderlijke gebieden	26
2.0. Vooraf	26
2.1. De provincie Groningen	26
2.2. De provincie Drenthe	29
2.3. De gemeente Oost-Stellingwerf	32
2.4. De gemeente Steenwijkerland	36
2.5. De regio Twente	39
2.6. Het gebied van West-Overijssel	42
2.7. De Achterhoek	45
2.8. De Veluwe	48
2.9. De gemeente West-Stellingwerf	51
2.10. Gebruik en beheersing van het Nedersaksisch over het totale gebied: overzicht en conclusies	54
Hoofdstuk 3. Het Nedersaksisch als geheel: verbanden tussen de scores en een aantal maatschappelijke kenmerken	59
3.0. Vooraf	59
3.1. Afname van gebruik en beheersing naar leeftijd	61
3.2. Hogere opleiding, minder Nedersaksisch?	63
3.3. Verschil in gebruik en beheersing tussen mannen en vrouwen	65
3.4. Tegenstellingen tussen 'stad' en platteland	66
3.5. Het schrijven in het Nedersaksisch	68
3.6. De beheersing van het Nedersaksisch in vergelijking met die van het Fries en het Nederduits	70
3.7. Korte samenvatting en conclusies	74

Hoofdstuk 4. Ter afsluiting: samenvatting, hoofdconclusies en enkele perspectieven	76
Noten	82
Summary and perspectives	86
Zusammenfassung und Perspektiven	92
Literatuur	98
Bijlage 1. Voorbeeld van de vragenlijsten: die voor West-Overijssel	99
Bijlage 2. Toelichting en instructies voor de interviewers van Pricon Teleservices	103
Bijlage 3. Overzicht beheersing van het Nederduits in een aantal deelstaten	108

Hoofdstuk 1. Inleiding

1.0. Doel en aanleiding

In dit boek worden de uitkomsten gegeven van ons¹ onderzoek naar het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch in de provincies Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland, en in de gemeenten Oost- en West-Stellingwerf, gelegen in Zuidoost-Friesland. Zoals gebruikelijk is, wordt de aanduiding Nedersaksisch hier gehanteerd als overkoepelende term voor het Gronings, Drents, Stellingwerfs, Sallands, West-Overijssels², Twents, Achterhoeks en Veluws³. Het aangrenzende Nedersaksisch sprekende gebied in Duitsland werd niet in het onderzoek betrokken⁴.

Het onderzoek waarover hier wordt gerapporteerd werd ingesteld om twee belangrijke redenen. In de eerste plaats was het nodig om informatie over de beheersing en het gebruik te kunnen aandragen voor het handboek Nedersaksisch in wording. Aan dat handboek, dat onder auspiciën van onderzoekers van de Rijksuniversiteit Groningen tot stand komt, wordt door een grote groep van auteurs gewerkt, voor zowel beschrijvingen per gebied als voor de behandeling van gebiedsoverstijgende aspecten. Nu zijn er in de onderscheiden regio's van het Nedersaksische taalgebied incidenteel wel eerder taaltellingen gehouden en daarover zou ook hier zowel als in het handboek het een en ander mee te delen zijn, maar die eerdere onderzoeken dekken niet het gehele gebied, en ze zijn meestal onderling ook niet zo goed vergelijkbaar. Bovendien wil men met het handboek zicht bieden op de situatie van het Nedersaksisch in de beginjaren van de 21^e eeuw, en niet, of althans niet overwegend, op vooral oudere situaties. In de tweede plaats is het voor beleidsontwikkelingen en het proces van de verdere erkenning van het Nedersaksisch van belang om de wensen en voorstellen te kunnen voorzien van een zo goed mogelijk beeld van de huidige beheersing en het huidige gebruik. Het gaat bij dat beleid met name om het beschermen en stimuleren van het Nedersaksisch binnen het raamwerk van het Europees hand-

Verklaring van de kaart op blz. 8: Het Nedersaksische gebied werd onderscheiden in de volgende regio's: 1. Groningen 2. Drenthe 3. Oost-Stellingwerf 4. Steenwijkerland 5. Twente 6. West-Overijssel 7. Achterhoek 8. Veluwe 9. West-Stellingwerf; zie voor details par. 1.2. De weergegeven plaatsen spelen een rol in par. 3.4 (met dank aan de afd. Cartografie van de provincie Fryslân)

vest voor regionale talen en talen van minderheden, dat in 1992 werd ingesteld door de Raad van Europa⁵. Binnen de taalkundige context spreekt men korthedshalve vaak over ‘het Europees handvest’ of, nog minder specifischer, over ‘het handvest’.

Gezien het belang van de resultaten van ons onderzoek in relatie tot het handvest en de relatieve onbekendheid met dat handvest wil ik er hier kort over uitweiden. In het handvest worden in (sub)paragrafen nauwkeurig de maatschappelijke (sub)domeinen beschreven waarbinnen het gebruik van de erkende regionale talen moet worden beschreven, beschermd en gestimuleerd. Elke afzonderlijke staat maakt een selectie uit de paragrafen en subparagrafen volgens een algemeen keuzemenu en onderschrijft de bescherming zoals in die gekozen (sub)paragrafen wordt gevraagd, dat wil zeggen per taal die men aanmeldt. Daarbij moet aan minimaal 35 van alle bepalingen worden voldaan. Deze zijn opgesomd in deel III van het handvest. Ook geldt een welomschreven minimum per artikel dat voor een maatschappelijk domein staat. Wordt het aantal van vijfendertig punten (nog) niet gehaald naar het oordeel van de landsregering, dan kan een taal erkend worden op het niveau van deel II van het handvest. In dat deel worden in meer algemeen gestelde bewoordingen bescherming en stimulering onderschreven. Het laatste nu is met het Nedersaksisch in Nederland het geval⁶.

De overheden die in ons land bij de erkenning van en het beleid voor het Nedersaksisch betrokken zijn, zijn behalve het rijk de provincies Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland en verder de gemeenten Oost- en West-Stellingwerf in Zuidoost-Friesland, die worden geruggesteund door hun provinciaal bestuur. De genoemde regionale overheden onderzoeken samen met de rijksoverheid of het Nedersaksisch toch erkend kan worden onder deel III van het Europees handvest, zoals dat eerder in een vijftal Duitse deelstaten, waaronder Nedersaksen en Sleeswijk-Holstein, ook is gebeurd voor het Nedersaksisch/Nederduits en zoals dat in Nederland het geval is met het Fries.

Kort samengevat gaat het dus om een Europese context waarin op nationaal en regionaal niveau de rijksoverheid, de provincies en de gemeenten elk een rol spelen in beleid en formele erkenning, volgens de bepalingen ‘per paragraaf’ in het handvest. In dat verband nu kunnen de genoemde ‘Nedersaksische’ overheden baat hebben bij de resultaten van ons onderzoek. Willen zij beleid formuleren, dan is het wenselijk dat ze zicht hebben op het feitelijke gebruik en de beheersing van de regionale taal. Bij de uitvoering van het beleid heeft men immers rekening te houden met en moet men aansluiten bij de bestaande situatie. De noodzaak om kennis te nemen van de regionale taalsituaties is te meer aanwezig omdat de genoemde provincies en gemeen-

ten beschouwd moeten worden als de eerstverantwoordelijke overheden voor het Nedersaksisch, dat wil zeggen elke overheid in ieder geval voor het eigen bestuurlijke territoir. Dat is niet een zaak die men alleen maar zo aanvoelt, maar die ook formeel-bestuurlijk zo opgevat wordt, zoals blijkt uit onder meer Van der Goot 2003, de rapportages van het Committee of Experts van de Raad van Europa en de verslagen van het overleg van de regionale en lokale overheden en het rijk⁷.

Niet alleen bij de overheden mag belangstelling worden verwacht voor de resultaten van ons onderzoek, maar ook bij de streektaalinstututen en -verenigingen, en natuurlijk ook bij een breder publiek dat geïnteresseerd is in de regionale taal en cultuur van het noorden en oosten van Nederland.

Als derde moet hier nog een bijzondere aanleiding worden genoemd, die maakte dat het doen van onderzoek naar beheersing en gebruik actueel werd en dat dat vervolgens tamelijk snel kon worden ingericht en uitgevoerd op de hierna gepresenteerde wijze. Dat was de eerdere uitvoering en verslaglegging van het onderzoek naar gebruik en beheersing van het Stellingwerfs in de gemeente West-Stellingwerf in 1998. Dat onderzoek was uitgevoerd in opdracht van het weekblad *Stellingwerf*, in samenwerking met het Stellingwerfse streektaalinstuut⁸. De ervaringen bij dat onderzoek hadden geleerd dat met eenvoudig gestelde vragen en met gebruikmaking van relatief beperkte middelen toch snel een bruikbaar inzicht in de actuele situatie te verkrijgen is. De enquêtevragen zouden grotendeels kunnen worden overgenomen, waarbij hoogstens lichte aanpassingen hoefden te worden aangebracht. Het eerdere onderzoek in West-Stellingwerf zou, anders gezegd, als 'pilot' gebruikt kunnen worden⁹.

Om ons onderzoek naar gebruik en beheersing van het Nedersaksisch te realiseren zijn het Nedersaksisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen en de (overkoepelende) streektaalorganisatie in het Nedersaksisch taalgebied (SONT) een kortlopend samenwerkingsverband aangegaan. De auteur van dit artikel, streektaalfunctionaris voor het Stellingwerfs, vervulde daarbij de rol van uitvoerder. Hermann Niebaum, hoogleraar Nedersaksisch aan de Rijksuniversiteit Groningen nam de supervisie van het project op zich en hij en Siemon Reker, bijzonder hoogleraar Gronings eveneens aan de Rijksuniversiteit Groningen reflecteerden samen met hem over de resultaten. De betrokkenen hebben dit onderzoek maar al te graag gestalte gegeven. Ze hebben daarom de nodige energie gestoken in het project, omdat ze naast de

vele, niet zelden negatieve, niet-onderbouwde indrukken en opmerkingen van derden over 'het dialect', graag over 'eigen cijfers' wilden beschikken.

De producten die in ieder geval uit het onderzoek naar het geheel van het Nedersaksisch zouden moeten voortvloeien, waren deze publicatie in de reeks *Nedersaksische Studies* en de tekst voor het sociolinguïstische hoofdstuk van het handboek Nedersaksisch in wording. Vervolgens zullen er wellicht nog aanvullende, meer gedetailleerde studies worden verricht op basis van het onderzoeksmateriaal. Voorafgaand aan het schrijven van de eerstgenoemde publicaties werd, al in het voorjaar van 2003, een persbericht verspreid waarin enkele van de belangrijkste resultaten waren samengevat¹⁰.

In het vervolg van deze bijdrage heb ik de uitkomsten weergegeven op basis van de rapportage van het telemarketingbedrijf dat de enquête heeft uitgevoerd, Pricon teleservices te Emmen. Vooral met het oog op de lezers die niet regelmatig taalsociologische lectuur tot zich nemen, heb ik geprobeerd zoveel mogelijk het gebruik van jargon te vermijden. Daarbij heb ik me bovendien niet willen laten verleiden tot het vermelden van al te veel details. Er zijn dan ook, zoals de lezer het waarschijnlijk zelf ook zal ervaren, bij de mogelijke onderlinge verbanden tussen de uitkomsten en zeker ook bij de mogelijke oorzaken en gevolgen, veel meer vragen te stellen dan hier aan de orde kunnen komen. In overleg met de anderen die bij het onderzoek waren betrokken heb ik gemeend me in deze eerste uitvoerige publicatie te moeten beperken tot een directe, feitelijke verslaglegging en presentatie van de hoofdresultaten. Dat wil zeggen dat ik me in de eerste plaats richt op de presentatie van de tellingen per vraag en per onderscheiden gebied. Vervolgens wordt nog op een heel beperkt aantal vragen ingegaan. Dat zijn vragen die voor het merendeel voor de hand liggen en die voor een belangrijk deel 'gebiedsoverstijgend' zijn.

Op grond van de opgaven van de geïnterviewden wordt de lezer in het vervolg van dit boek voor elk van de onderscheiden regio's zicht geboden op de percentages Nedersaksisch kunnende spreken en lezen. Ook worden de percentages gegeven van het per gebied daadwerkelijk spreken van het Nedersaksisch in de thuissituatie en van het Nedersaksisch lezen per regio. Dat gebeurt in hoofdstuk 2. Per regio en per vaardigheid en 'werkelijk gebruik' worden toelichtingen, vergelijkende opmerkingen en/of één of meer observaties toegevoegd. Dat gebeurt zonder dat uitvoerig wordt stilgestaan bij vergelijkingen met andere onderzoeken en zonder dat uitvoerige bespiegelingen worden gehouden over veranderingen in gebruik, beheersing en waardering. Wel geef ik bij elke regio afsluitend een of meer hoofdlin-

drukken. In paragraaf 2.10 worden enkele hoofdconclusies getrokken. Dat gebeurt aan de hand van de bijeengeplaatste cijfers uit de voorafgaande paragrafen, waarmee een totaalbeeld wordt geven van de beheersing en het gebruik van het Nedersaksisch in Nederland als geheel, mede op basis van de hoofddrukken van de voorafgaande paragrafen.

In hoofdstuk 3 worden gebruik en beheersing zoals die door middel van de enquête zijn gemeten, in verband gebracht met een viertal maatschappelijke kenmerken. Na de belangrijke overzichten voor de regio's in de diverse paragrafen van hoofdstuk 2, leek het voor het vervolg het meest interessant én niet onverantwoord om de indeling in de onderscheiden gebieden voor een deel los te laten en te kijken naar de samenhang van gebruik en beheersing met een aantal maatschappelijke kenmerken van de inwoners van het gebied als geheel.

De maatschappelijke kenmerken die zeker een verband hebben met de mate van gebruik en beheersing van het Nedersaksisch over het geheel van het gebied, zijn leeftijd, opleiding en geslacht. Veel taalsociologisch onderzoek legt van dat type samenhang getuigenis af, en daarom komt die hier ook aan de orde.

Is er, zo vraag ik me in paragraaf 1 van hoofdstuk 3 af, ook wat betreft het Nedersaksisch een substantiële teruggang in feitelijk gebruik en beheersing te constateren op basis van vergelijkingen van de scores per generatie? Zo'n samenhang tussen leeftijd en beheersing mag voor het Nedersaksisch nadrukkelijk worden verondersteld, omdat die voor andere streektalen en dialecten in Nederland al eerder werd geconstateerd, en ook voor het Fries, al bestaat wijdverbreid de indruk dat die taal ook door de jeugd nog in ruime mate wordt gesproken (zie echter ook paragraaf 3.6).

Verder geldt over het algemeen dat, naarmate de opleiding 'hoger' is, het gebruik en de beheersing van streektalen en dialecten vaak geringer is. Of dat voor het Nedersaksisch ook geldt, zal ik nagaan in paragraaf 3.2. Ook het kenmerk sekse is vaak van invloed op de mate van het gebruik en de beheersing van streektalen en dialecten. In paragraaf 3.3 komt de vraag aan de orde of dat ook voor het Nedersaksisch geldt.

Minder vaak dan leeftijd, opleiding of sekse wordt de mate van beheersing gerelateerd aan het maatschappelijke kenmerk wonen in een stad of 'verstedelijkt dorp' dan wel wonen op het omringende platteland in beeld gebracht. Voor het Nedersaksisch in ons land zijn tot nu toe op dat punt geen cijfers bekend. Het gebied is qua bewoningsdichtheid nogal gevarieerd. Reden temeer om in het onderzoek aandacht aan te schenken aan de mogelijke samenhang, met als uitkomst de beschouwing in paragraaf 3.4. Ik laat daar-

mee bovendien zien, dat en hoe het mogelijk is om met een vrij beperkte enquête als de onze toch op minder direct voor de hand liggende vragen in te gaan¹¹.

De schriftelijke vaardigheid in de diverse variëteiten van het Nedersaksisch en het 'daadwerkelijk schrijven' worden in het tweede hoofdstuk niet behandeld, hoewel ze in de enquête wel zijn bevraagd, op dezelfde manier als het kunnen lezen en het daadwerkelijk lezen. Wat het schrijven betreft bleken de uitslagen namelijk zeer verrassend, want onze negatieve verwachtingen voor regio's waarvoor we toch beslist geen reden hadden om redelijk positieve resultaten te verwachten, kwamen in het geheel niet uit. We moeten hier dan ook vermoeden dat er factoren een rol spelen waarop wij onvoldoende zicht hebben gehad. Bij wijze van alternatief ga ik op de problematiek van deze kwestie in in paragraaf 3.5. Dat wordt gedaan vanuit het perspectief van het gehele gebied van het Nedersaksisch, omdat vooral bij de onderlinge vergelijking van het materiaal uit de verschillende gebieden het problematische karakter van de cijfers naar voren komt. Ik breng de contrasterende resultaten in beeld en noem een aantal mogelijkheden die wellicht de onverwachte uitslagen (mede) zouden kunnen verklaren.

Uit pure nieuwsgierigheid vergelijk ik in paragraaf 3.6 enkele totaalscores met eerdere bevindingen voor het Fries, dat immers eveneens een regionale taal is die erkend is in het kader van het Europees handvest, zij het met de hogere status van deel III van het handvest. In sommige Duitse deelstaten is het Nedersaksisch/Nederduits eveneens erkend onder deel III van het handvest, en in andere onder deel II. Het kan interessant zijn om een vergelijking te maken met de (streek)taalgebieden waartussen het Nederlandse Nedersaksisch ligt ingeklemd. Een vergelijking met de Limburger streektaal in Nederland, die eveneens onder deel II werd erkend, lag daarentegen minder voor de hand en is, ook om praktische redenen, achterwege gebleven. In paragraaf 3.6 is dus, vergelijkenderwijs, behalve voor het Fries ook enig cijfermateriaal over het Nederduits te vinden.

Na de samenvatting en conclusies bij hoofdstuk 3 in paragraaf 3.7 geef ik in hoofdstuk 4 samenvattende beschouwingen, belangrijkste conclusies en enkele perspectieven, zowel wat het onderzoek zelf betreft als het belang van het onderzoek in relatie met het taalbeleid voor het Nedersaksisch.

In de eerstvolgende paragraaf van dit eerste hoofdstuk wordt de voorbereiding op het onderzoek geschetst. De enquête is over zo goed als het gehele

Nederlandse gebied van het Nedersaksisch gehouden¹². Om dat zo te doen dat elke betrokken provincie en gemeente, elk regionaal streektaalinstituut en welk type geïnteresseerde dan ook direct zicht kan krijgen op de situatie in de eigen regio en eventueel in andere regio's waarin men is geïnteresseerd, is het gehele gebied ingedeeld op de manier zoals ik die in paragraaf 1.2 zal toelichten. Ook de keuzes voor de te hanteren taalbenamingen in de onderscheiden regio's worden daar verantwoord. In par. 1.3 worden de enquêtevragen en de structuur van de enquête beschreven, en in relatie daarmee wordt ook de uniformiteit van de interviews besproken.

1.1. Voorbereiding van de enquête naar het Nedersaksisch

De vragen uit de 'pilot' van 1998 in West-Stellingwerf konden, zoals gezegd, als basis voor het nieuwe onderzoek dienen. Het ging in dat eerdere onderzoek om de volgende beheersingsaspecten: het thuis daadwerkelijk spreken, het kunnen spreken, het kunnen lezen met daarnaast het daadwerkelijk lezen, en als vierde het kunnen schrijven met daarbij het daadwerkelijk schrijven. Net als in de pilot zouden de antwoorden van de ondervraagde personen worden aangevuld met de gegevens van de informanten over de hoogst genoten opleiding, de leeftijd, het geslacht, en verder ook de woongemeente. De enquête zou ook nu weer afgenomen moeten worden in de vorm van telefonische interviews. Die waren namelijk relatief goedkoop gebleken, en niet te bewerkelijk wat het categoriseren, het interpreteren en de presentatie betreft. De antwoorden op de telefonisch gestelde vragen zouden rechtstreeks kunnen worden ingevoerd in de digitale vragenlijsten, van waaruit ze automatisch zouden kunnen worden gecategoriseerd en geteld. Mijn contacten met het weekblad *Stellingwerf* leidden ertoe dat het bedrijf Pricon Teleservices (in Emmen) al snel een nauwkeurige prijsopgave kon verstrekken voor het afnemen van de enquêtes door de eigen afdeling marktonderzoek, waarbij het leveren van een inzichtelijke rapportage inbegrepen zou zijn.

In het overleg met Pricon bleek dat het mogelijk en verantwoord was om het gehele gebied in te delen in de gewenste subgebieden. Die moesten zowel vrijwel samenvallen met de bestaande bestuurlijke indelingen als met de hoofdgedelingen in taalgeografisch opzicht. Een dergelijke indeling zou zoals gezegd van groot belang zijn, omdat de betrokken provinciale en gemeentelijke overheden en ook de streektaalinstumenten een primaire verantwoordelijkheid hebben voor en dus ook graag in de eerste plaats zicht willen

hebben op de taaltoestand van het eigen gebied. Van belang voor het instellen van ons onderzoek volgens een indeling in negen gebieden is in dit verband daarbij ook geweest dat we de verantwoordelijkheid van de betrokken regionale en lokale overheden als een belangrijk argument hebben opgevat om ze te benaderen als mogelijke subsidiënten voor ons onderzoek.

De regionale indeling waartoe werd besloten en die dus vervolgens bij de inrichting van het onderzoek werd gehanteerd, wordt hierna beschreven in paragraaf 1.2. Uit statistische overwegingen werd, uitgaande van die indeling, een aantal geslaagde enquêtes van - ten minste - 275 per gebied noodzakelijk gevonden. Daarbij zou per onderscheiden regio een gewenste nauwkeurigheid van 90% worden verkregen, en een gewenste betrouwbaarheid van 95%. De adresleverancier van Pricon zou daartoe (aselect) 1250 adressen per regio selecteren. Dat hoge aantal werd gekozen omdat terdege rekening moest worden gehouden met zogeheten non-response. Om uit te kunnen gaan van de eerdere enquête in West-Stellingwerf hebben wij ons onderzoek niet zo ingericht dat er ook personen konden worden ondervraagd van beneden de achttien jaar. Het interviewen van jongeren zou bovendien misschien om aangepaste formuleringen vragen en waarschijnlijk ook om een speciale benadering. Door de personen onder de achttien buiten het onderzoek te houden, zou het niet nodig zijn de eerdere enquête aan te passen¹³.

Ter wille van de gelijksoortigheid van de resultaten bij de verschillende geïnterviewden en de vergelijkbaarheid van de diverse regio's zou, net als bij het eerdere onderzoek in West-Stellingwerf worden geënuquêteerd gedurende een korte, aaneengesloten periode, zodat vlot onderling vergelijkbare resultaten konden worden geboekt.

Toen Pricon in de loop van 2002 eenmaal een prijsopgave had verstrekt, moesten er vervolgens een flink aantal subsidieaanvragen bij de mogelijke subsidiënten worden ingediend, omdat de samenwerkende partijen zelf niet over de benodigde gelden beschikten. Het aanvragen gebeurde bij onder meer het Prins Bernhard Cultuurfonds, Stichting Het Plantenfonds te Steenderen en bij de betrokken regionale en lokale overheden, dus de provinciale besturen van Drenthe, Gelderland, Groningen en Overijssel, en de gemeentebesturen van Oost-Stellingwerf en West-Stellingwerf in Friesland. Ook de gemeente Steenwijkerland werd om een eigen bijdrage gevraagd. Bij de gebiedsindeling was deze gemeente, die het grondgebied van heel Noordwest-Overijssel omvat, als een aparte regio aangewezen, net als Oost- en West-Stellingwerf elk, om redenen die hierna in paragraaf 1.2 worden uiteengezet.

De genoemde overheden, inclusief de gemeente Steenwijkerland dus, hebben, samen met het Prins Bernhard Cultuurfonds en Het Plantenfonds, een aanzienlijke financiële bijdrage verstrekt ten behoeve van de uitvoering van de enquête. Daarmee kon met een geheel sluitende begroting worden gewerkt, waarin overigens alleen de kosten waren opgenomen die door Pricon gemaakt zouden worden.

In een eerste bespreking van de eerste resultaten die door Pricon werden getoond, hebben wij het alsnog belangrijk gevonden om het onderzoek direct aansluitend ook nog eens in de gemeente van de pilot uit te voeren, in West-Stellingwerf dus, om zo eenduidig mogelijke vergelijkingen te kunnen uitvoeren¹⁴.

1.2. De geografische structuur en de taalbenamingen

Het gebied van het Nedersaksisch werd, zoals hierboven is uiteengezet, opgedeeld in een aantal regio's op basis van bestaande bestuurlijke eenheden en in enige mate samenhangende taalkundige eenheden binnen het Nedersaksisch. Als zo'n gebied groter was dan een gemeente, zou elke geënquêteerde naar de naam van de woongemeente worden gevraagd. Daarmee zou voor grotere gebieden zichtbaar gemaakt kunnen worden of er verschillen zijn in gebruik en beheersing binnen de desbetreffende regio. Zulke tegenstellingen zouden denkbaar zijn bijvoorbeeld tussen stad en platteland, of tussen gebieden die in meerdere of mindere mate geïndustrialiseerd zijn. Een tweede, nog belangrijker reden om naar de woongemeente te vragen was de noodzakelijke keuze die moest worden gemaakt voor de te gebruiken taalbenaming. Wel zou bijvoorbeeld naar de in de Achterhoek geselecteerde sprekers toe steeds met gebruikmaking van de benaming *Achterhoeks* kunnen worden geïnterviewd en zo ook kon op de Veluwe voortdurend *Veluws* gezegd worden, maar bij een geënquêteerde uit bijvoorbeeld Langenholte bij Zwolle, die dus Zwolle als woongemeente heeft, zou het moeten gaan om 'West-Overijssels, Sallands of Zwols'. Zo ook zou het in de dorpen van de gemeente Hardenberg om 'Sallands of het dialect van de Vechtstreek' gaan, in Hellendoorn om 'Sallands of Twents', enzovoort. In die gevallen waarin met de keuze voor één benaming gemakkelijk twijfel kon ontstaan, werden dus één of meer alternatieven genoemd, al naar gelang de situatie in de directe omgeving van de geïnterviewde. Daarmee kon het Nedersaksisch van de woonomgeving eigenlijk niet worden gemist. Verderop in deze paragraaf

is een overzicht opgenomen van de West-Overijsselse gemeenten en de voor die gemeenten gebruikte taalbenamingen¹⁵.

De variatie in taalaanduidingen van de locale of regionale variëteiten speelt vooral een rol bij de vraag naar het gebruik en de beheersing van de autochtone taal in Overijssel, dat wil zeggen minus Twente, in welk gebied de benaming *Twents* afdoende is. De variatie in benamingen kwam overigens ook in de andere regio's wel steeds tot uitdrukking, namelijk in de antwoorden op de vraag wat men thuis 'anders' sprak wanneer dat overwegend niet het plaatselijke Nedersaksisch en/of het Nederlands bleek te zijn.

Ook in enkele provincies waarvoor men dat minder snel zou verwachten, is bewust een onderscheid gemaakt tussen enkele hoofdvarianten en dus voor de namen ervan. In Groningen wilden we graag onderscheid maken tussen het Gronings en het Westerkwartier-Gronings, een eigensoortige variant in het westen van de provincie. Zo werd bijvoorbeeld een informant uit het Groningse Zevenhuizen, nadat hij of zij als woongemeente Leek had opgegeven, gevraagd naar gebruik en beheersing van het 'Westerkwartier-Gronings'. Om dezelfde reden werd in de Drentse gemeente Westerveld naar 'Stellingwerfs-Drents' gevraagd. Voor geen enkel gebied werd voor de autochtone variant de benaming Nedersaksisch gekozen. Het viel namelijk redelijkerwijs te veronderstellen dat de betekenis van die benaming - als overkoepelend begrip voor de plaatselijke en andere variëteiten - bij nogal wat sprekers niet bekend is, en dus zou die ook maar heel af en toe een directe associatie oproepen met de autochtone taal¹⁶. Zou men desondanks de overkoepelende benaming Nedersaksisch wél gebruiken, dan zou men, anders dan in de bedoeling lag, niet de locale variëteit kunnen herkennen in de beantwoording en die dus ook niet herkenbaar kunnen maken bij het invoeren en interpreteren van de gegevens. Een inwoner die van buiten het desbetreffende gebied komt en een andere variëteit spreekt, zou daarbij ten onrechte gemakkelijk tot de sprekers van de autochtone variëteit gerekend kunnen worden, waarmee het onderscheid tussen autochtoon Nedersaksisch en 'Nedersaksisch van elders' in de telling niet meer tot uitdrukking zou kunnen worden gebracht.

Aan Pricon werd in dit verband nadrukkelijk verzocht om in de communicatie met de geënquêteerden zoveel mogelijk de neutrale aanduiding 'de streektaal' te gebruiken, voor zover de streektaalnaam zelf niet zou worden benut in de interviews, en niet de benaming 'het dialect'. Onder de aanduiding 'dialect' kan men immers niet alleen het plaatselijk dialect verstaan maar ook elk dialect van elders, waarmee niet tot uitdrukking wordt gebracht welke taalvariëteiten ter plekke precies worden gebruikt. De bena-

ming 'dialect' werd bovendien zoveel mogelijk vermeden omdat daarvan een enigszins negatieve beïnvloeding uit zou kunnen gaan.

De indeling van het gebied op basis van bestuurlijke en taalkundige overwegingen resulteerde dus in een negental regio's. Ze worden hierna opgesomd, terwijl bovendien de gebruikte taalbenamingen worden vermeld. Waar nodig is een toelichting gegeven.

Gebied 1: De provincie *Groningen* (alle gemeenten, inclusief de hoofdstad). Als benaming voor het autochtone Nedersaksisch in deze provincie werd de streektaalbenaming *Gronings* gekozen. Maar naar het 'Westerkwartiers' van de gemeenten Leek, Marum, Zuidhorn en Grootegast werd gevraagd met de aanduiding *Westerkwartier-Gronings*, dit zoals gezegd om zicht te kunnen krijgen op de positie van deze Groninger variant met een eigensoortig karakter.

Gebied 2. De provincie *Drenthe* (alle gemeenten). In het hele gebied van de provincie Drenthe is de traditionele taalnaam *Drents* gebruikt, maar in de zuidwestelijke gemeente Westerveld is letterlijk gevraagd naar '*Stellingwerfs-Drents* (dus met de èè-klank), gewoon Drents, Nederlands of iets anders'. Op traditionele taalkaarten wordt die bijzondere variëteit binnen Drenthe met de èè-klank vaak aangeduid als Stellingwerfs. Binnen Drenthe is men zich bewust van het afwijkende karakter en spreekt men ook wel graag van een vorm van Drents. De toevoeging 'dus met de èè-klank' is opgenomen in de vraag, om zo helder mogelijk aan te geven wat er bedoeld wordt. Het Stellingwerfs van Zuidwest-Drenthe onderscheidt zich net als dat van Oost- en West-Stellingwerf en de gemeente Steenwijkerland in Overijssel door een lange èè-klank zoals die - als *ae* gespeld - tot uitdrukking komt in het sjibbolet *Et waeter klaetert tegen de glaezen dat et daevert* 'het water klatert tegen de glazen dat het daver't'.

Gebied 3. De gemeente *Oost-Stellingwerf* in Zuidoost-Friesland, zonder de vanouds Friestalige dorpen Haulerwijk en Waskemeer in het noordoosten. Bij de selectie van de adressen voor de gemeente Oost-Stellingwerf werden die uit de genoemde dorpen terzijde gelegd. Anders dan in de buurgemeente West-Stellingwerf werd in de oostelijke Stellingwerfse gemeente niet geënquêteerd in het in par. 1.1 genoemde onderzoek van 1998. *Stellingwerfs* is de gebruikte taalbenaming. Net als de vier Nedersaksische provincies voert ook de gemeente Oost-Stellingwerf een eigen streektaalbeleid, evenals en steeds in samenwerking met het - de naam zegt het al - westelijker gelegen West-Stellingwerf.

Gebied 4. De gemeente *Steenwijkerland* in Overijssel. Dit gebied is als een aparte eenheid genomen met het oog op de onderlinge vergelijkbaarheid van de positie van het Stellingwerfs in die gemeente met die in West-Stellingwerf en Oost-Stellingwerf. In tegenstelling tot de beide Stellingwerfse gemeenten voert Steenwijkerland geen streektaalbeleid in een eigen gemeentelijk kader. Met de benaming 'Noordwest-Overijssels' zou het onderscheid tussen Stellingwerfs en niet-Stellingwerfs niet te voorschijn komen, en omdat lokale benamingen van plaatselijke variëteiten als 'Steenwijkers' en 'Blokzijligers' weer te gevarieerd zijn en niet vlot een beeld van het Stellingwerfs zouden geven, werd als streektaalaanduiding letterlijk '*Stellingwerfs-Overijssels*, dus met de èè-klank' gebruikt. De opvallende èè-klank geldt net als in Zuidwest-Drenthe als een overduidelijk taalkenmerk. De vermelding ervan in de vragen kon daarom als voldoende kenmerkend en onderscheidend worden beschouwd. Wanneer geïnterviewden toch uit zichzelf nog plaatselijke aanduidingen gebruikten als 'Steenwijkers' enz. zouden die naderhand alsnog kunnen worden herleid tot Stellingwerfs en tot niet-Stellingwerfs (lees: 'West-Overijssels') in bijvoorbeeld het geval van het 'Vollenhoofs'.

Gebied 5. De regio *Twente*. Deze oostelijke regio van Overijssel omvat de gemeenten Denekamp, Tubbergen, Borne, Hengelo, Enschede, Hof van Twente, Almelo, Vriezenveen, Wierden, Oldenzaal, Losser en Haaksbergen. Voor dit gebied kon probleemloos als streektaalbenaming *Twents* worden genomen.

Gebied 6. Het gebied van *West-Overijssel*, dat wil zeggen de provincie Overijssel minus Twente (gebied 5) en Steenwijkerland (gebied 4). Gebied 6 betreft de gemeenten Kampen en Zwartewaterland (met de streektaalaanduiding 'West-Overijssels'), Staphorst (met de benaming 'Staphorsters'), Zwolle (met de taalaanduiding 'West-Overijssels, Sallands of Zwols'), Olst en Dalfsen (met de aanduiding 'West-Overijssels of Sallands'), Ommen, Bathmen en Raalte (met de benaming 'Sallands'), Deventer (met de aanduiding 'Deventers of Sallands'), Rijssen en Hellendoorn (met de aanduiding 'Sallands of Twents') en Hardenberg (met de aanduiding 'Sallands of de streektaal van de Vechtstreek').

Gebied 7. Het gebied *De Achterhoek*. Deze regio bestaat uit Gelderland oostelijk van de IJssel, dat wil zeggen daar waar men Achterhoeks spreekt. Het gaat om de gemeenten Gorssel, Lochem, Neede, Borculo, Eibergen, Groenlo, Lichtenvoorde, Winterswijk, Aalten, Wisch, Dinxperlo, Gendringen, Doetinchem, Hammelo en Keppel, Doesburg, Steenderen, Hengelo,

Zelhem, Vorden, Zutphen, Warnsveld, Ruurlo, Angerlo. De streektaalbenaming *Achterhoeks* lag voor dit gebied zeer voor de hand.

Gebied 8. De *Veluwe* in Gelderland, dus westelijk van de IJssel, waar men (Nedersaksisch-)Veluws spreekt. Dat zijn de gemeenten Hattem, Oldebroek, Elburg, Epe, Heerde, Nunspeet, Apeldoorn, Voorst, Brummen, Rheden, Rozendaal, Putten, Harderwijk en Ermelo. De taalbenaming die voor de hand lag was *Veluws*.

Gebied 9. De gemeente West-Stellingwerf in Zuidoost-Friesland, met als streektaalaanduiding *Stellingwerfs*.

1.3. Inhoud, opbouw en eenvormigheid van de interviews

Voor de onderlinge vergelijkbaarheid van de uitkomsten voor elke regio en voor de betrouwbaarheid van het totaalbeeld moesten de enquêtes voor alle regio's gelijk zijn en op dezelfde manier worden afgenomen. Ook moest daarom de gesprekscontext voor alle interviews zoveel mogelijk dezelfde zijn. Niet alleen de enquêtevragen waren bijgevolg voor alle interviews dezelfde, maar ook de introducties, de overgangen tussen de vragen en zelfs de uitleiding. Daartoe kregen de medewerkers van Pricon standaardvragenlijsten met instructies voor elk gebied, die alleen varieerden voor wat de gebruikte taalbenamingen betreft.

Om de kans op vergissingen zo klein mogelijk te maken, moesten de medewerkers per regio steeds een voor die regio bestemde elektronische vragenlijst gebruiken, waarin de te gebruiken taalbenamingen al waren opgenomen. Een voorbeeld van zo'n 'call script' is in deze uitgave opgenomen als bijlage 1. Naast een mondelinge uitleg kregen de Pricon-medewerkers een schriftelijke verduidelijking uitgereikt van de wijze waarop ze moesten toelichten, noteren en interpreteren bij de verschillende vragen. Die is opgenomen als bijlage 2. Het is een kopie van de zogeheten 'productinformatie' voor de medewerkers. Er werd bovendien een aantal keren getest alvorens men de definitieve enquête startte.

De call scripts vermeldde dus al standaard de naam- en adresgegevens van elke te bellen informant. Na de introductie door de vragensteller kon de informant kiezen voor meedoen of niet-meedoen (vraag 1) of voor teruggebeld worden op een ander tijdstip (vraag 2). Vervolgens werd eerst de vraag naar de woongemeente gesteld (vraag 3). Op grond van het antwoord moest de vragensteller de relevante taalnaam kiezen die in de overige vragen gebruikt

moest worden. Daarna kwamen de inhoudelijke vragen naar gebruik en beheersing aan de orde. Deze 'klommen op' van het spreken via het lezen naar het schrijven, waarbij onderscheid werd gemaakt tussen het eigen oordeel van de geïnterviewde over het eigen kunnen en de eigen inschatting van het daadwerkelijke gebruik, inclusief de mate waarin. Onderling waren de vragen logisch geordend, en wel in die zin dat bijvoorbeeld op een ontkennend antwoord naar een vaardigheid als 'kunnen lezen' niet de vraag naar de mate waarin van die vaardigheid gebruik gemaakt wordt aan de orde kon komen, maar de vraag naar de volgende vaardigheid. Aan het eind kwamen vragen naar de hoogst genoten opleiding, de geboortedatum en het geslacht.

Ter informatie zijn de hoofdvragen hierna letterlijk weergegeven, aan de hand van het voorbeeld van het Veluws. Bij alle vragen zijn één of meer toelichtende opmerkingen gemaakt.

4. Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk? Antwoordmogelijkheden: Veluws, Nederlands, beide? Iets anders, namelijk...

De situatie thuis hebben wij opgevat als het domein waarbinnen men in het algemeen en het gemakkelijkst de eigen, vertrouwde streektaal zal gebruiken, eventueel afgewisseld met een of meer zeer vertrouwde andere talen, in het bijzonder het Nederlands. Bij de mensen thuis speelt het informele leven zich voor een belangrijk deel af, en dus zal het gebruik van het Nedersaksisch in die context veel zeggen over het daadwerkelijk spreken. Maar toch ook weer niet alles, omdat er ons ook flink wat gezinnen bekend zijn waarin men z'n Nedersaksisch als 'meest eigen taal' thuis juist niet spreekt, maar, bijvoorbeeld, de taal van de partner, in het bijzonder als die taal het Nederlands is. Ook is het Nederlands niet zelden 'compromistaal' tussen beide partners, namelijk als die elk een anderstalige achtergrond hebben.

Daartegenover zijn er natuurlijk situaties buitenshuis waarin men z'n eigen taal juist wel gemakkelijk spreekt, voor sommigen eerder nog dan thuis. Men denke aan het taalgebruik in de werksituatie, in het dorpscafé, in de omgang met ouderen thuis of in een zorginstelling, enzovoort. Het was aanmerkelijk dat voor een belangrijk deel van de bevolking geldt dat er thuis hoofdzakelijk in een van de Nedersaksische streektalen wordt gesproken, of in het Nederlands, of met een combinatie van beide. Als resultaat van de antwoordmogelijkheid 'iets anders, namelijk...' zou waarschijnlijk een honte verscheidenheid aan talen en dialecten ontstaan, en dat vermoeden is ook waarheid.

5. In welke mate kunt u het Veluws praten? Antwoordmogelijkheden: zeer goed, goed, redelijk, slecht, niet.

De antwoorden op vraag 5 zijn in mijn ogen nog interessanter dan die op vraag 4. Krijgt men aan de hand van vraag 4 inzicht in de belangrijke situatie thuis, uit de antwoorden bij deze vraag kan worden opgemaakt of het Nedersaksisch nog wordt beheerst en zo ja, in welke mate. Anders gezegd, in welke mate het Nedersaksisch nog in het taalvermogen van de mensen aanwezig is en dus gebruikt kán worden, ongeacht de situatie. Spreekt men geen Nedersaksisch in de thuissituatie dan kan het nog heel goed zijn dat men het in verschillende andere situaties juist wel spreekt, zoals gemeld. Wij kennen zelf ook personen die een bepaalde variant van het Nedersaksisch beheersen, maar de taal nooit of althans zo goed als nooit spreken. De ervaring leert verder, dat er mensen zijn die pas nadat er aanhoudend in het Nedersaksisch tegen hen wordt geproken zich ook van die taal bedienen, soms in een andere variant dan die waarin ze worden aangesproken. Dat wijst dus op zoiets als een ‘verborgen capaciteit’.

6. Kunt u het Veluws lezen? Antwoordmogelijkheden: ja, nee

In deze vraag ligt de veronderstelling besloten dat er een groep taalgebruikers is die grote moeite heeft met het lezen van de desbetreffende variant van het Nedersaksisch. Op grond van onze ervaringen met het Nedersaksisch moet daarnaast ook in het oog gehouden worden dat er personen zijn die alleen maar veronderstellen het niet te kunnen lezen en personen die het zelden of nooit geprobeerd hebben om andere redenen, bijvoorbeeld omdat ze een afkeer hebben van (het gebruik van) de streektaal¹⁷. Ook zullen er natuurlijk personen zijn die zeggen het Nedersaksisch te kunnen lezen, maar die er in de praktijk moeite mee hebben of het heel weinig doen. In elk geval geven de scores iets aan over de betrekkelijke bekendheid van de bevolking met het geschreven Nedersaksisch.

7. Hoe vaak leest u het Veluws? Antwoordmogelijkheden: elke week, elke twee weken, elke maand, een keer per halfjaar, eens per jaar, nooit, anders.

De specificatie hoe vaak men de streektaal leest, kan inzicht bieden in het daadwerkelijk profiteren van het geschreven Nedersaksisch. Dat is interessant voor degenen die streektaalbeleid moeten formuleren en uitvoeren in hun regio, voor streektaalinstututen, uitgevers, redacties van dagbladen en

periodieken enz. Men mag veronderstellen dat het aantal lezers anders is dan het aantal sprekers, alleen al omdat bekend is dat er nogal wat personen zijn die het Nedersaksisch niet spreken, maar die toch af en toe of zelfs regelmatig in de streektaal lezen. Aan de andere kant is het mogelijk dat bij de vertegenwoordigers van de categorie van personen die toch al zelden lezen, het lezen in de streektaal al helemaal nooit aan de orde is, ook al zou bij hen die streektaal juist een veel gesproken omgangstaal zijn.

Een hoge score betekent dat er ook een flink aanbod moet zijn. Het aanbod zal immers mede het gebruik bepalen. Dat wordt met name geïllustreerd door de leesfrequentie in de gemeente West-Stellingwerf. Daar is er wekelijks een flink aanbod aan teksten in de plaatselijke pers. De relatief hoge leesfrequentie in West-Stellingwerf moet daar wel mee samenhangen, zoals zich laat aflezen in par. 2.9.

8. *Kunt u het Veluws schrijven? Antwoordmogelijkheden: ja, nee*

9. *Hoe vaak schrijft u het Veluws? Antwoordmogelijkheden: elke week, elke twee weken, elke maand, een keer per halfjaar, eens per jaar, nooit, anders*

Het is natuurlijk een vanzelfsprekende zaak dat de streektaal veel en veel minder wordt geschreven dan de standaardtaal Nederlands. Niettemin spannen instituten, cursusleiders en particulieren zich in voor de schriftelijke beheersing van de streektaal. Wij hadden op grond van onze ervaring het idee dat het aantal personen dat zich met het schrijven van de streektaal bezighoudt, toch groter zou kunnen zijn dan één procent. De scores bevestigen dat, maar de vergelijkingen tussen de gebieden en de relatief hoge scores in gebieden waar we die zeker niet hadden verwacht, doen ons vermoeden dat er in de beantwoording factoren mee hebben gespeeld waarvan wij ons tevoren onvoldoende bewust zijn geweest. Het beeld is waarschijnlijk door zulke 'andere factoren' beïnvloed, en daarom zal ik op de vaardigheid van het schrijven en de schrijffrequentie alleen maar kort ingaan in hoofdstuk 3, par. 5, in het licht van het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch over het gehele gebied.

Na de vragen 4 tot en met 9, die direct op het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch betrekking hadden, moesten nog drie vragen gesteld worden die het mogelijk konden maken verbanden te leggen tussen de scores en het maatschappelijk profiel van de geënquêteerden. Daarbij ging het om onderscheid naar geslacht, naar opleidingsniveau en naar leeftijd. Naar de woongemeente, die ook relevant kan zijn voor de interpretatie van de gege-

vens, was al in vraag 3 geïnformeerd, zodat de enquêtrices de juiste taalnaam konden kiezen en die verder konden gebruiken in het interview.

Vraag 10 was die naar 'de hoogst genoten opleiding', waarbij viel te kiezen tussen lager onderwijs, lager beroepsonderwijs, middelbaar algemeen voortgezet onderwijs, middelbaar beroepsonderwijs, hoger algemeen vormend onderwijs, hoger beroepsonderwijs, en wetenschappelijk onderwijs. Bij vraag 11 werd de geboortedatum gevraagd, en bij 12 het geslacht.

Er waren in de pilot drie leeftijdscategorieën onderscheiden, nl. een niveau van 18 t/m 39 jaar, één van 40 t/m 60 jaar en één van 61 jaar en ouder. Die niveaus werden ook in deze enquête toegepast.

De enquêtevragen waren dus dezelfde als in de pilot, al waren ze in geval van een enkele formulering licht aangepast. Afhankelijk van het gebied varieerde, zoals in par. 2 al werd uiteengezet, de gebruikte taalbenaming, waarbij bijvoorbeeld voor de Groninger gemeenten Leek, Marum, Zuidhorn en Grootegast in de vragen 4 tot en met 9 niet naar 'het Gronings' maar naar 'het Westerkwartier-Gronings' werd gevraagd. Vanzelfsprekend konden de ondervraagde persoon als antwoord op vraag 4 met 'Gronings' antwoorden, maar dan als specificatie bij de keuze 'iets anders, namelijk...'.

De vragenstellers hadden van te voren een aantal extra instructies gekregen. Zo was voor een zo goed mogelijk gebruik van de juiste taalbenaming bijvoorbeeld voor gebied 2 (Drenthe) de aanwijzing gegeven: 'Let op! In de gemeente Westerveld wordt gevraagd: "Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk: Stellingwerfs-Drents (dus met de èè-klank), Nederlands of beide". Spreekt men in de gemeente Westerveld Drents, dan is de keuze de categorie "iets anders, namelijk...". In verband met de uiteenlopende situaties in Overijssel (zie par. 1.2) was onder meer als volgt geïnstrueerd: 'In de gemeenten Rijssen, Vriezenveen, Hellendoorn vragen we "Sallands of Twents, Nederlands, beide of iets anders"' en zo ook: 'In de gemeente Staphorst vragen we of de mensen "Staphorsters, Nederlands, beide of iets anders" spreken'. Die afzonderlijke taalbenamingen werden ook gebruikt in de vragen 5 tot en met 8, en ook daarover was men geïnstrueerd. Bij vraag 9 gold de instructie om een eventueel antwoord 'regelmatig' te rekenen tot de antwoordmogelijkheid 'elke week', en bij 10 waren specificaties gegeven van het type 'ULO = Lager beroepsonderwijs'. Zie voor een overzicht van de instructies bijlage 2.

Hoofdstuk 2. Het Nedersaksisch in de afzonderlijke gebieden

2.0. Vooraf

In dit hoofdstuk worden per gebied achtereenvolgens de scores op de vragen 4 tot en met 9 weergegeven. Nadat de resultaten bij elke vraag genoemd zijn, volgt enig commentaar en worden, als daar aanleiding toe is, vergelijkingen met andere gebieden gemaakt. Per gebied worden ook, 'afsluitend', enkele hoofddrukken gegeven. Aan het eind van dit hoofdstuk zijn, in paragraaf 10, de belangrijkste cijfers en conclusies samengevat en maak ik nog enkele vergelijkingen.

2.1. De provincie Groningen

Het aantal geïnterviewden in de provincie Groningen (stad en ommelanden dus) was 274. De eerste vraag betrof uiteraard het spreken thuis.

Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk? Gronings, Nederlands, beide? Iets anders, namelijk...

<i>Taal</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
Gronings	29,9
Westerkwartier-Gronings	4,0
Nederlands	51,5
beide	11,7
iets anders	2,9

Tabel 1. *Het daadwerkelijk spreken van het Gronings thuis.*

De resultaten zijn te vinden in tabel 1. Tellen we de percentages in die tabel van de categorieën Gronings, Westerkwartier-Gronings en 'beide' (Gronings dan wel Westerkwartier-Gronings én Nederlands) bij elkaar op, dan komen we op een totaal van 45,6%. Opvallend is het hoge percentage aan geïnterviewden dat thuis hoofdzakelijk Nederlands spreekt, namelijk 51,5%. Bij de categorie 'iets anders' tenslotte vinden we één andere taal die net boven één

procent uitkomt, nl. het Fries met 1,1 procent. 'Drents' en 'Drents-Gronings' scoren samen 0,8 procent.

Zou men alleen op het thuis spreken afgaan, dan zou er geen juist beeld van de feitelijke beheersing van het Gronings worden gevormd. We hadden al verwacht en werden door de cijfers in die verwachting bevestigd, dat de beheersing van het Gronings procentueel ruimer is dan uit het taalgebruik in de thuissituatie blijkt. De verschillen met de percentages die gegeven worden bij de vraag naar het kunnen spreken, blijken zelfs zeer aanzienlijk te zijn, als we de resultaten van tabel 1 en die van tabel 2 met elkaar vergelijken. De tweede vraag luidde:

In welke mate kunt u het Gronings/Westerkwartier-Gronings spreken?

De percentages bij de beheersingsniveaus die de geïnterviewden voorgehouden werden en die in de linkerkolom van tabel 2 genoemd zijn, zijn weergegeven in dezelfde rij van de rechterkolom.

*Het niveau van de mondelinge be- Antwoorden in percentages
heersing van het Gronings*

zeer goed	40,5
goed	20,4
redelijk	16,8
slecht	13,1
niet	9,1

Tabel 2. *Het niveau van de mondelinge beheersing van het Gronings.*

De niveaus zeer goed, goed en redelijk heb ik samengenomen en kom dan op een percentage van 77,7% van de geënquêteerden dat het Gronings 'redelijk' tot zeer goed zegt te kunnen spreken. Het verschil met 'thuis overwegend Gronings spreken' is zo'n 32%, en zelfs als we de categorie die zegt het Gronings redelijk te kunnen spreken niet zouden meerekenen, zou het verschil met 'wel kunnen spreken' en 'thuis overwegend niet spreken' nog altijd zo'n 15% bedragen. Het zal dus in het algemeen wel zo zijn dat het daadwerkelijk gebruik in het domein 'thuis' vermeerderd met dat in een of meer andere domeinen flink groter zal zijn dan 45,6 %. Verder is het zo dat 'het meest informele domein', de thuissituatie, niet voor elke spreker van het

Gronings, Drents enz. zonder meer een hoge gebruiksfrequentie oplevert, zoals wellicht ook de lezers bekend zal zijn uit persoonlijke ervaring. Zo beschouwd is het hogere percentage voor de beheersing niet per se anders dan kon worden verwacht. Wel is het verschil tussen thuis overwegend Gronings spreken en het kunnen spreken van het Gronings opvallend groot.

Dat we hier een aanzienlijk verschil tussen gebruik en beheersing hebben opgespoord en dat er niet een of meer niet onderkende factoren een sturende rol spelen die dat verschil oproepen, wordt bevestigd door de bevinding dat het grote verschil tussen gebruik thuis en de beheersing van het Nedersaksisch niet alleen voor de provincie Groningen, maar voor alle onderzochte gebieden blijkt te gelden. Een onafhankelijke bevestiging vinden we in een kleine vergelijking met de percentages voor het Fries in de provincie Fryslân, die op een soortgelijke verhouding tussen gebruik thuis en de beheersing wijzen (zie hierover verder ook hoofdstuk 3, paragraaf 6).

De volgende vragen betreffen het al dan niet kunnen lezen van het Gronings en de leesfrequentie die voor het Gronings geldt.

Kunt u het Gronings/Westerkwartier-Gronings lezen?

De resultaten waren voor 72,6 % positief en voor 27,4% negatief. Ongetwijfeld door de gegeven mogelijkheden om te antwoorden én waarschijnlijk ook door de variatie in het aanbod van teksten in het Gronings leverde de volgende vraag, die naar de leesfrequentie dus, een gevarieerd beeld op.

Hoe vaak leest u het Gronings/Westerkwartier-Gronings?

<i>Leesfrequentie</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
elke week	22,3
elke twee weken	4,4
elke maand	19,7
een keer per half jaar	9,5
eens per jaar	8,4
nooit	6,6

Tabel 3. *De leesfrequentie voor het Gronings.*

Van de ondervraagden leest dus 46,4% het Gronings wekelijks tot maandelijks, zo valt uit tabel 3 af te leiden. Dat is iets meer dan de groep van 45,6% die het Gronings thuis spreekt, maar veel minder dan de groep die het Gronings kan spreken en ook veel minder dan de groep van 72,6% die het kan lezen. Het laatste verschil bedraagt maar liefst 26,2%.

Hoofdindrukken

Wat sterk opvalt in het beeld dat we van de situatie van het Gronings krijgen, zijn twee zaken: a) de feitelijke mondelinge beheersing van het Gronings is in percentages uitgedrukt een stuk groter dan men zou verwachten op grond van het feitelijk spreken thuis, en b) het lezen van het Gronings gebeurt minder frequent en bij een veel minder hoog percentage dan men op grond van het percentage 'kunnen lezen' zou verwachten. Het 'kunnen lezen' zit op een niveau dat zo'n vijf procent lager is dan het kunnen spreken. Dat geeft aan dat zeker niet allen die Gronings kunnen spreken het ook 'kunnen lezen'. Evenmin is ermee gezegd dat degenen die zeggen Gronings te kunnen lezen, hoofdzakelijk degenen zijn die het Gronings ook frequent lezen. We zullen nog voorbeelden van regio's zien waarin het percentage van degenen die het Nedersaksisch van die regio kunnen lezen, groter is dan het percentage dat het zegt te kunnen spreken.

Vergelijken we het 'kunnen spreken' van het Gronings met het eerdere cijfer voor het Gronings van 65% uit een onderzoek van de Groninger regionale omroep uit 1995, dan blijkt onze combinatie van de percentages van 'redelijk tot zeer goed' met 77,8% gunstiger, en zit de combinatie 'goed tot zeer goed' met 60,9% nog in de buurt.

De belangrijkste percentages zijn samengevat in de combinatietabel hieronder.

<i>kunnen spreken (redelijk tot zeer goed)</i>	<i>thuis inderdaad spreken</i>	<i>frequent lezen (wekelijks tot maandelijks)</i>
77,7%	45,6%	46,4%

Combinatietabel 1. *De provincie Groningen.*

2.2. De provincie Drenthe

Het aantal geïnterviewden was 291. Tellen we voor het 'thuis spreken' de percentages van de categorieën Drents, Stellingwerfs-Drents en 'beide' (Drents c.q. Stellingwerfs-Drents én Nederlands) bij elkaar op, dan komen we op een totaal van 52,9% van de geïnterviewden dat thuis overwegend Drents spreekt of Drents en Nederlands beide. Dat is zo'n 7% meer dan ge-

noteerd werd voor het Gronings in de provincie Groningen. De positie van de gebruikte thuistaal Nederlands is net als in Groningen ook in Drenthe een sterke: 59,1% van de ondervraagden spreekt Nederlands, eventueel in combinatie met Drents.

Een en ander blijkt uit de antwoorden op de eerste vraag, dus die naar het spreken thuis.

Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk? Drents, Nederlands, beide? Iets anders, nl. ...?

<i>Taal</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
Drents	33,3
Stellingwerfs-Drents	1,7
Nederlands	41,2
beide	17,9
iets anders	5,8

Tabel 4. *Het daadwerkelijk spreken van het Drents thuis.*

Bij de categorie 'iets anders' vinden we een verrassing. De 'drempel' van 1% haalt alleen het Gronings, nl. met 4,5% van de geënquêteerden. Een complicerende factor kan hier zijn dat sommige autochtone Drenten in het oostelijke, veenkoloniale grensgebied met Groningen hun taal mogelijk als Gronings hebben aangeduid, maar dat heb ik voor deze publicatie verder niet nagegaan.

Net als bij het Gronings bestaat er een aanzienlijk verschil tussen het overwegend gebruik van het Drents thuis en het percentage van de bevolking dat zegt het Drents redelijk tot zeer goed te beheersen.

In welke mate kunt u het Drents/Stellingwerfs-Drents spreken?

De percentages bij de beheersingsniveaus waaruit de geïnterviewden konden kiezen, zijn weer te vinden in de rechterkolom.

*Het niveau van de mondelinge be- Antwoorden in percentages
heersing van het Drents*

zeer goed	40,9
goed	18,9
redelijk	16,8
slecht	10,0
niet	13,4

Tabel 5. *Het niveau van de mondelinge beheersing van het Drents.*

De niveaus zeer goed, goed en redelijk zijn net als bij het Groning samengenomen en we komen dan op een percentage van 76,6% van de geënquêteerden dat het Drents redelijk tot zeer goed zegt te kunnen spreken. De percentages voor de vijf verschillende antwoordmogelijkheden lijken sterk op die voor het Gronings en ook de totaalscore van 76,6% voor 'redelijk tot zeer goed kunnen spreken' komt dicht bij die van het Gronings (met 77,7%). Het verschil met 'thuis spreken' is zo'n 24%. Ook in Drenthe zal gelden dat het Drents in de praktijk meer wordt gesproken dan je uit de scores voor het thuis spreken zou afleiden. De beheersing (van redelijk tot zeer goed) is in elk geval aanzienlijk groter dan de cijfers van het thuis spreken suggereren.

De volgende vraag betreft weer het al dan niet kunnen lezen van de streektaal: *Kunt u het Drents/Stellingwerfs-Drents lezen?* De daaropvolgende, die naar de leesfrequentie, leverde de cijfers in tabel 6 op:

Hoe vaak leest u het Drents/Stellingwerfs-Drents?

<i>Leesfrequentie</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
elke week	25,1
elke twee weken	8,6
elke maand	16,2
een keer per half jaar	15,8
eens per jaar	11,0
nooit	5,5

Tabel 6. *De leesfrequentie voor het Drents.*

De resultaten voor 'kunnen lezen' waren voor 82,8% positief en voor 17,2% negatief. Ongetwijfeld ook door de gegeven mogelijkheden om te antwoorden leverde de vraag naar de leesfrequentie weer een gevarieerd beeld op. Het wekelijks tot maandelijks lezen van het Drents gebeurt kennelijk door 49,9% van de inwoners.

Hoofdindrukken

Het geheel voor Drenthe overziende valt ook nu op, net als bij het Gronings, dat de feitelijke beheersing een stuk groter is dan je zou verwachten op grond van het daadwerkelijk spreken in de thuissituatie. Het kunnen lezen van het Drents in vergelijking met het Gronings is zo'n 10% meer en dat is opmerkelijk genoeg, maar de percentages die de streektaal nooit lezen zitten in beide gevallen rond de 6%. Het wekelijks tot maandelijks lezen van het Drents (49,9%) is in percentages bijna even groot als het daadwerkelijk spreken thuis. Het is wel meer dan 25% lager dan het percentage dat het Drents redelijk tot zeer goed kan spreken, en meer dan 30% lager dan het percentage dat het Drents zegt te kunnen lezen. Een aantrekkelijk, uitgebreid aanbod van teksten zou dus nieuwe lezers moeten kunnen motiveren.

De belangrijkste percentages voor Drenthe zijn samengevat in de combinatietabel hieronder.

<i>kunnen spreken (redelijk tot zeer goed)</i>	<i>thuis inderdaad spreken</i>	<i>frequent lezen (wekelijks tot maandelijks)</i>
76.6%	52.9%	49,9%

Combinatietabel 2. *De provincie Drenthe.*

2.3. De gemeente Oost-Stellingwerf

De gemeente Oost-Stellingwerf in Friesland grenst in het westen aan de zustergemeente West-Stellingwerf, in het zuiden en oosten aan Drenthe en in het noorden aan de Friestalige gemeenten Heerenveen en Opsterland. De oorspronkelijk Friestalige dorpen in het noorden van Oost-Stellingwerf, nl. Haulerwijk en Waskemeer, maakten geen deel uit van het onderzoek, maar wel de dorpen Appelscha en Ravenswoud, hoewel zich daar in de loop van de 19^e eeuw nogal wat veenarbeiders van elders hebben gevestigd. Dat wil zeggen vooral Friestalige, al bevonden er zich zeker ook Drenten onder.

Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk? Stellingwerfs, Nederlands, beide? Iets anders, namelijk...

<i>Taal</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
Stellingwerfs	16,3
Nederlands	40,8
beide	12,8
iets anders	30,1

Tabel 7. Het daadwerkelijk spreken van het Stellingwerfs thuis in de gemeente Oost-Stellingwerf.

Het aantal geïnterviewden in Oost-Stellingwerf was 282. Het percentage dat in Oost-Stellingwerf thuis hoofdzakelijk Nederlands spreekt is 40,8 procent. Dat lijkt vrij hoog, maar het is net iets lager dan in Drenthe en zo'n 10% lager dan Groningen. Wat bij Oost-Stellingwerf natuurlijk direct in het oog springt, is de grote categorie van personen die thuis hoofdzakelijk iets anders spreken. De eerste gedachte zou kunnen zijn dat het hier overwegend om het Fries zal gaan. Maar bij inspectie van de groep die 'iets anders' opgaf, komen we opnieuw tot een opmerkelijke waarneming. De subcategorie Fries staat namelijk voor maar de helft van 'iets anders', nl. voor 15,6 procent. Voegen we daar nog aan toe de scores voor de opgaven 'Fries en Nederlands' (1,8%), 'Fries, Nederlands en Stellingwerfs' (0,4%) en 'Fries en Gronings' (0,4%) dan komen we voor het Fries op 18,2%. Voegen we op dezelfde manier aan het 'thuis Stellingwerfs spreken' de categorie 'beide' (dus Stellingwerfs en Nederlands) toe en ook de subcategorie Fries, Nederlands en Stellingwerfs, dan komen we voor het Stellingwerfs op 29,5%.

Het is dus interessant om te zien waaruit de score van de andere helft van die 30,1% 'iets anders' is opgebouwd. Die bestaat uit Drents voor 2,8% en uit Gronings voor 2,9%. Verder is er nog een percentage van 2,4% voor combinaties met beide streektaalen en zijn er nog kleine percentages voor zo'n tien andere talen en dialecten.

Oost-Stellingwerf wijkt met de hoge percentages voor 'iets anders' (van buiten dus) sterk af van Drenthe en Groningen, en een reflex daarvan lijkt het verhoudingsgewijs hoge percentage van 39% dat het Stellingwerfs in het geheel niet beheerst. Dat percentage blijkt uit de beantwoording van de volgende vraag:

In welke mate kunt u het Stellingwerfs spreken?

<i>Het niveau van beheersing</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
zeer goed	18,4
goed	11,7
redelijk	18,8
slecht	12,1
niet	39,0

Tabel 8. *Het niveau van de mondelinge beheersing van het Stellingwerfs in de gemeente Oost-Stellingwerf.*

Een parallel met Groningen en Drenthe (en de nog te behandelen gebieden) zien we echter in het verschil tussen het thuis spreken van 29,5% en de beheersing (redelijk tot goed) van 48,9%.

We signaleren opnieuw een aanzienlijk hoger percentage voor de beheersing dan dat voor de groep die thuis hoofdzakelijk het Stellingwerfs spreekt, al dan niet samen met het Nederlands of in een opgegeven combinatie met Fries of Gronings.

Het percentage van 48,9% is wel aanmerkelijk kleiner dan het percentage voor het kunnen spreken van het Gronings (77,7%) en van het Drents (76,6%) in Groningen respectievelijk Drenthe. We kunnen de lijn van die provincies doortrekken naar alle andere gebieden, behalve de Veluwe, zo zal straks blijken. Maar hoe zit het met het lezen van het Stellingwerfs in Oost-Stellingwerf?

Kunt u het Stellingwerfs lezen?

De resultaten blijken voor 66,7% positief en voor 33,3% negatief. Een percentage van 66,7% dat het Stellingwerfs kan lezen is hoog, vergeleken bij het percentage dat het redelijk tot zeer goed kan spreken. Ook anderstaligen blijken dus in belangrijke mate het Stellingwerfs te kunnen lezen.

De aansluitende vraag betreft uiteraard weer de leesfrequentie.

Hoe vaak leest u het Stellingwerfs?

<i>Leesfrequentie</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
-----------------------	----------------------------------

elke week	24,8
elke twee weken	10,3
elke maand	12,4
een keer per half jaar	8,5
eens per jaar	5,0
nooit	5,0

Tabel 9. *De leesfrequentie voor het Stellingwerfs in de gemeente Oost-Stellingwerf.*

Een groep inwoners van 47,5% leest dus het Stellingwerfs frequent, dat wil zeggen wekelijks tot maandelijks.

Hoofdindrukken

Opnieuw blijkt de feitelijke beheersing veel groter te zijn dan dat het taalgebruik in de thuissituatie suggereert. Het totale percentage van het thuis spreken is in vergelijking met Groningen en Drenthe enkele tientallen procenten lager, en hetzelfde geldt voor het kunnen spreken, met een verschil dat naar de 30% loopt. De afwijking voor wat betreft het thuis spreken zit met name in de relatief sterke vertegenwoordiging van andere talen. Scoort het Nederlands voor Oost-Stellingwerf aanzienlijk lager dan in Drenthe of Groningen, de groep 'iets anders' is hier met 30,1% veel groter. Wat de anderstaligen in Oost-Stellingwerf betreft gaat het, anders dan vaak gedacht wordt, maar voor iets meer dan de helft om het Fries en verder voor iets meer dan een zesde om het Drents en Gronings samen, wat tot nu toe nog niet zo was opgevallen in taaltellingen. Verder blijkt dat het percentage dat wekelijks tot maandelijks Stellingwerfs leest even hoog is als in Groningen, Drenthe en de meeste andere regio's geldt voor de streektaal daar. Van de leesmogelijkheden wordt dus, in het licht van het naar verhouding geringere percentage dat thuis het Stellingwerfs spreekt, in sterke mate geprofiteerd. De leesfrequentie lijkt op die van Drenthe.

Voor wat het spreken thuis betreft is het inzichtgevend om nog even de oudst bekende cijfers te laten zien: in 1949 was de verhouding Stellingwerfs-sprekenden naast Fries-sprekenden er een van 80% naast 15%, de dorpen Appelscha, Waskemeer en Haulerwijk buiten beschouwing gelaten

(Bergveld 1949). Nog na ons onderzoek hield de student W. Wouda een telling in het bijzonder naar het Fries in Oost-Stellingwerf. Volgens zijn studie kan 42% tot 44% van het gebied in Oost-Stellingwerf zuidelijk van de oude ‘taalgrensrivier’ *Tsjonger* of *Kuunder* het Stellingwerfs spreken (Wouda 2003).

De belangrijkste percentages voor de gemeente Oost-Stellingwerf zijn samengevat in de combinatietabel hieronder.

<i>kunnen spreken (redelijk tot zeer goed)</i>	<i>thuis inderdaad spreken</i>	<i>frequent lezen (wekelijks tot maandelijks)</i>
48.9%	29.5%	47,5%

Combinatietabel 3. *De gemeente Oost-Stellingwerf.*

2.4. De gemeente Steenwijkerland

De gemeente Steenwijkerland is enkele jaren geleden voortgekomen uit een groep van kleinere gemeenten in de Kop van Overijssel, en omvat dat hele gebied. Het Nedersaksisch in die regio bestaat voor het grootste deel uit Stellingwerfs, maar er zijn enkele dialecten aan de westelijke rand van het gebied met een duidelijk andere klankstructuur. De omgeving van Vollenhove en Sint Jansklooster en ook de plaats Blokzijl worden niet tot het Stellingwerfse taalgebied gerekend, ook niet in deze enquête. De dialecten van Blankenham en Kuinre worden dat wel, ook in ons geval. Voor het gebied van Steenwijkerland zijn plaatselijke taalaanduidingen als Gieters, Steenwijkers en Kuinders herleid tot ‘Stellingwerfs-Overijssels’. De aanduiding ‘Overijssels’ is toegevoegd omdat niet iedereen in Steenwijkerland er even bekend mee is dat het hier inderdaad om Stellingwerfs gaat. Bij de vraag naar het spreken is in de interviews ter toelichting daarom ook steeds gezegd: ‘dus met de èè-klank’, net zoals dat in de gemeente Westerveld gebeurde, zie ook par. 1.2. Van de ondervraagden heeft 1,1% overigens aangegeven te vinden dat ze ‘Stellingwerfs’ spreken en geen ‘Overijssels-Stellingwerfs’. Of het daarbij gaat om plaatselijk Stellingwerfs dat men als ‘zuiver Stellingwerfs’ wil zien of toch juist om Stellingwerfs dat met ‘immigranten’ meegekomen is, is niet duidelijk geworden. De bedoelde opgaven hebben we uit praktische overwegingen wel meegerekend in de telling naar het

daadwerkelijk spreken thuis en naar het kunnen spreken van het 'Stellingwerfs-Overijssels'.

Zuidelijk van Steenwijkerland spreekt men West-Overijssels of Sallands, oostelijk ligt Drenthe.

Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk? Stellingwerfs-Overijssels, Nederlands, beide? Iets anders, namelijk...

<i>Taal</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
Stellingwerfs-Overijssels en Stellingwerfs	35,5
Nederlands	43,2
beide	12,3
iets anders	9,1

Tabel 10. Het daadwerkelijk spreken van het Stellingwerfs thuis in de gemeente Steenwijkerland.

Het aantal geïnterviewden in Steenwijkerland was 285. Net als in Oost-Stellingwerf lijkt het percentage dat thuis hoofdzakelijk Nederlands spreekt hoog, nl. 43,2 %. Het is echter maar iets meer dan in de provincie Drenthe en nog altijd minder dan in Groningen. De categorie 'iets anders' is weer hoog vergeleken met Drenthe en Groningen, maar is met 9,1% wel een stuk lager dan in Oost-Stellingwerf met 30,1%.

De 9,1% voor 'iets anders' in Steenwijkerland is als volgt opgebouwd. De autochtone taalsystemen in Steenwijkerland die niet tot het Stellingwerfs-Overijssels gerekend zijn scoren met 1,1% voor Vollenhove en omgeving, en voor 0,4% voor Blokzijl. Het Fries scoort 1,1% en 'Drents' en 'Drents-Gronings' boeken samen 3,2%. Bij de overigen komt alleen het Twents met 1,4% nog boven de 1% uit. Als we de eigen taalvariëteiten van Blokzijl en Vollenhove en omgeving meerekenen met het Stellingwerfs van Steenwijkerland, dan spreekt 49,3% van de ondervraagden dus in die gemeente thuis hoofdzakelijk een streektaal die tot Steenwijkerland behoort.

Er is niet een duidelijke parallel met de cijfers voor Drenthe en Groningen als we kijken naar de scores bij de volgende vraag, die naar de kwaliteit van het spreken.

In welke mate kunt u het Stellingwerfs-Overijssels spreken?

<i>Het niveau van de mondelinge beheersing van het Stellingwerfs-Overijssels</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
zeer goed	23,5
goed	24,6
redelijk	19,3
slecht	6,7
niet	26,0

Tabel 11. *Het niveau van de mondelinge beheersing van het Stellingwerfs in de gemeente Steenwijkerland.*

Het redelijk tot zeer goed kunnen spreken betreft een percentage van 67,4%. Opnieuw is dat een aanzienlijk hoger percentage dan de groep die thuis hoofdzakelijk het Stellingwerfs-Overijssels spreekt al dan niet samen met het Nederlands, maar het is ongeveer 10% lager dan in Groningen en Drenthe.

Kunt u het Stellingwerfs-Overijssels lezen?

De resultaten blijken voor 77,9% positief en voor 22,1% negatief. De aansluitende vraag betreft natuurlijk weer de leesfrequentie.

Hoe vaak leest u het Stellingwerfs-Overijssels?

<i>Antwoordmogelijkheden</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
elke week	20,0
elke twee weken	7,0
elke maand	14,7
een keer per half jaar	11,2
eens per jaar	4,9
nooit	20,0

Tabel 12. *De leesfrequentie voor het Stellingwerfs in de gemeente Steenwijkerland.*

Van de ondervraagden in Steenwijkerland leest dus 41,7% het Stellingwerfs frequent, dat wil zeggen wekelijks tot maandelijks.

Hoofdindrukken

Opnieuw komt de beheersing van de streektaal veel gunstiger naar voren dan het feitelijke gebruik in de thuissituatie. De beheersing in de gemeente Steenwijkerland betreft een flink wat hoger percentage dan in Oost-Stellingwerf, maar is toch 10% lager dan in de provincies Groningen en Drenthe. Het percentage 'iets anders' ligt ook in Steenwijkerland hoger dan in Drenthe en Groningen, terwijl het aan de andere kant maar een derde is van Oost-Stellingwerf. Tellen we bij de vraag 'Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk' de percentages voor 'autochtone streektaal' en 'beide' bij elkaar op, dan komen we op 49,3%. Doen we hetzelfde met de percentages voor de categorie Nederlands en die van 'beide', dan komen we op 55%, en dat is voor het Nederlands lager dan in Drenthe met 59,1% en nog een stuk lager in vergelijking met Groningen, waar het gaat om een percentage van 63,2%.

Uit die vergelijking van het gebruik van het Nederlands blijkt onmiddellijk iets onverwachts. Het is duidelijk niet zo dat de meer westelijke ligging van Steenwijkerland automatisch een sterkere plaats voor het Nederlands inhoudt. De 'andere talen/dialecten' maken kennelijk het verschil voor wat betreft het procentueel geringere gebruik van de streektaal, net als in Oost-Stellingwerf, al is het lang niet in de mate die we voor die gemeente konden signaleren.

De belangrijkste percentages voor Steenwijkerland zijn samengevat in de combinatietabel hieronder.

<i>kunnen spreken (redelijk tot zeer goed)</i>	<i>thuis inderdaad spreken</i>	<i>frequent lezen (wekelijks tot maandelijks)</i>
67.4%	49.3%	41,7%

Combinatietabel 4. *De gemeente Steenwijkerland.*

2.5. De regio Twente

In tegenstelling tot de gemeente Steenwijkerland is Twente een gebied waarvoor geldt dat verreweg de meeste inwoners zich zeker voelen wat de naam

van de eigen streektaal betreft. De Twenten beschouwen hun eigen streektaal als 'Twents', al zal niet ieder precies hetzelfde denken over wat zuiver Twents is. Het algemene beeld bestaat dat het Twents nog vrij veel wordt gesproken. Die indruk wordt inderdaad bevestigd door de enquêteresultaten van de eerste vraag, want de antwoordmogelijkheden 'Twents' en 'beide' scoren hier samen 60,8%. Daarmee laat het Twents een aanzienlijk hoger percentage zien dan het Gronings (met 45,6%) en het Drents (met 52,9%).

Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk? Twents, Nederlands, beide? Iets anders, namelijk...

<i>Taal</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
Twents	28,1
Nederlands	36,3
beide	32,7
iets anders	2,8

Tabel 13. *Het daadwerkelijk spreken van het Twents thuis (in Twente).*

Het aantal geïnterviewden in Twente was 281. Bij de categorie 'iets anders' komt geen enkele taal of dialect tot 1%. Het gaat in die categorie hoofdzakelijk om Nedersaksisch van elders. Wel vinden we een percentage van 0,8% voor andere variëteiten in combinatie met het Twents, zodat het percentage voor het thuis spreken van het Twents op 61,6% gebracht kan worden.

In welke mate kunt u het Twents spreken?

<i>Het niveau van mondelinge beheersing van het Twents</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
zeer goed	30,2
goed	22,4
redelijk	23,5
slecht	13,2
niet	10,7

Tabel 14. *Het niveau van de mondelinge beheersing van het Twents (in Twente).*

voorbeelden stuiten; zo constateren Jansen en Van Oostendorp 2004 een opleving van het Amelands bij de jongeren.

Met gebruikmaking van ons materiaal, de tellingen van Pricon dus, kunnen we ook verschillen in gebruik en beheersing constateren tussen personen van uiteenlopende opleidingscategorieën, en ook tussen mannen en vrouwen, zoals in dit type onderzoek vaak wordt gedaan. Ik zal dat laten zien in paragraaf 2 respectievelijk paragraaf 3.

Het zou verder interessant kunnen zijn om te kijken naar verbanden tussen subcategorieën van hoofdcategorieën. Onder degenen die frequent in het Nedersaksisch lezen bijvoorbeeld, zijn vrij wat personen die het Nedersaksisch niet spreken. Het zou de moeite waard zijn om de andere kenmerken van die groep na te gaan en het verband met het lezen. Ook is het denkbaar dat het vooral de vrouwen van een relatief hoog opleidingsniveau zijn die zeggen de streektaal thuis niet te spreken maar wel te beheersen, eerder dan de mannen. En zo zijn er veel andere verbanden voorstelbaar. Ze zijn hier voor het overgrote deel buiten beschouwing gebleven, maar we hopen er elders nog eens op terug te komen.

Wel heb ik een ander mogelijk verschil in de mate van gebruik en beheersing dan dat m.b.t. leeftijd, sekse en opleiding nagegaan dat in taalsociologisch onderzoek naar verhouding minder vaak aan de orde is, en ik heb de resultaten ervan kort samengevat. Dat betreft de eventuele tegenstelling in beheersing van het Nedersaksisch tussen 'stad' en 'platteland'. Is daartussen inderdaad een duidelijk verschil, zo vraag ik mij af in paragraaf 4 van dit hoofdstuk. In vergelijking met het onderzoek naar relaties van beheersings- en gebruikaspecten met bijvoorbeeld leeftijdscategorieën, is de uitkomst van die vraag minder voorspelbaar.

In paragraaf 5 wordt aandacht geschonken aan het kunnen schrijven in het Nedersaksisch en de mate waarin dat gebeurt. Daarop valt minder gemakkelijk zicht te krijgen dan de resultaten van de pilot ons indertijd deden vermoeden. De resultaten van ons onderzoek over alle negen gebieden waren, zoals ik al eerder heb opgemerkt, voor een belangrijk deel tegengesteld aan wat we verwachtten. Per regio spelen ongetwijfeld bijzondere factoren mee die dat kunnen verklaren, maar we hadden die van tevoren niet ingecalculeerd. De nodige voorzichtigheid op dit terrein is dus geboden en daarom zullen we niet zeer uitgebreid op de kwestie ingaan.

In paragraaf 6 tenslotte vergelijk ik met enkele cijfers die uit de literatuur bekend zijn over de positie van het Fries en ook met enig cijfermateriaal over het Nedersaksisch/Nederduits in Duitsland, terwijl in paragraaf 7 nog enkele voorzichtige conclusies worden getrokken.

Hoofdstuk 3. Het Nedersaksisch als geheel: verbanden tussen de scores en een aantal maatschappelijke kenmerken

3.0. Vooraf

In dit hoofdstuk wil ik de gevonden percentages in beeld brengen in hun afhankelijkheid van een aantal maatschappelijke kenmerken anders dan de indeling in gebieden zoals beschreven in paragraaf 1.2, kenmerken dus zoals leeftijd. Die kenmerken zijn dezelfde voor het gehele gebied en ze zijn in principe even medebepalend en dus ook even relevant voor de percentages van de beheersing en het gebruik. Ze verdienen het daarom ook om vooral vanuit een perspectief op het geheel van het gebied beschouwd te worden. Maar ook nu weer geldt dat de scores en situaties per regio in beginsel kunnen verschillen. In dit verband moet verder nadrukkelijk worden opgemerkt dat de percentages in enkele van de paragrafen die volgen betrekking hebben op het geheel van de in totaal 2567 ondervraagden en niet op een gemiddelde van het gehele gebied waarin de grote verschillen in bevolkingsaantallen verdisconteerd zijn. Op deze manier bijvoorbeeld leggen de inwoners van elk van de drie gemeenten die als aparte gebieden voor het onderzoek zijn onderscheiden naar verhouding een wel erg groot gewicht in de schaal. Ik til overigens niet al te zwaar aan dat gegeven, want de cijfers voor elk van de gebieden afzonderlijk lieten steeds gelijksoortige verschillen zien tussen de diverse categorieën informanten wat de beheersing en gebruiksfrequentie van het Nedersaksisch betreft.

Voor zover het nodig lijkt te zijn schenk ik in de paragrafen van dit hoofdstuk toch apart aandacht aan de verschillen tussen de regio's, ook al omdat daarmee de afzonderlijke streektaalinstututen en overheden het gewenste zicht op de regionale bijzonderheden van hun gebied kunnen krijgen.

In dit hoofdstuk probeer ik dus de samenhang van onze cijfers in verband te brengen met een beperkt aantal maatschappelijke factoren. In de eerste plaats kijk ik naar het verband met de leeftijd van de ondervraagde personen. Daarbij wordt inzicht verkregen in het teruglopen van het gebruik van het Nedersaksisch. Ik vergelijk niet alleen het gebruik thuis, maar ook de mate waarin elke onderscheiden leeftijdscategorie opgeeft het Nedersaksisch te beheersen. Dat gebeurt in paragraaf 1 van dit hoofdstuk. Dat er een afname in het gebruik bestaat, kon al, voordat we het onderzoek startten, met een zeer grote mate van waarschijnlijkheid worden aangenomen. Dat lijkt immers op dit moment het geval te zijn met bijna alle streektalen en dialecten in Nederland, zelfs met het Fries. Toch kan men onverwacht ook op tegen-

Stellingwerf: het Nedersaksisch staat er relatief zwak wat het kunnen spreken en het feitelijk gebruik betreft, maar deze regio scoort relatief hoog wat de leesfrequentie betreft. Zien we in de kolommen A en B in de kopgroep Twente, West-Overijssel en de Achterhoek steeds bij elkaar, in kolom C is dat eveneens een aaneengesloten gebied. In vergelijking met West-Overijssel, Achterhoek en Twente maakt Groningen een wat afwijkende indruk: in kolom A staat Groningen aan de top, maar in de kolommen B en C is die regio een middenmoter. De Veluwe zit in alle kolommen in de staartgroep.

Net zoals al opgemerkt is over het lezen blijkt ook het 'potentieel' aan sprekers dat het Nedersaksisch nog volop zou kunnen gebruiken in het dagelijkse mondelinge taalgebruik veel groter dan het gebruik thuis laat zien. Er valt immers steeds een groot verschil te constateren tussen het overwegend Nedersaksisch spreken (eventueel samen met het Nederlands) in de thuissituatie en het 'kunnen spreken'. Uitschieters zijn de provincie Groningen met 32,1% verschil en de gemeente Oost-Stellingwerf met 19,3%. Het verschil is het kleinst in West-Overijssel met 10,1% en in de gemeente West-Stellingwerf met 11,4%. We zouden voorzichtig kunnen concluderen dat, nu blijkt dat het met de beheersing over het algemeen nog meevalt - die varieert immers naar gelang de regio tussen 48% en 78% - het spreken van het Nedersaksisch voor een veel hoger percentage dagelijkse praktijk zou kunnen zijn als degenen die het beheersen het ook daadwerkelijk gebruiken. Zouden degenen die het Nedersaksisch van hun regio nog zeggen te kunnen spreken dat inderdaad frequent en in veel domeinen gaan doen, dan zou dat ongetwijfeld een versterking inhouden van de positie van het Nedersaksisch. Dat daadwerkelijk gebruik zou gestimuleerd kunnen worden. Met name op de Veluwe en in Oost-Stellingwerf zou dat belangrijk kunnen zijn in verband met de bedreigde toekomst voor het Nedersaksisch daar. Ik moet hier wel nogmaals bij aantekenen dat de enquête wat het daadwerkelijk spreken betreft alleen ging over het gedrag thuis en niet over andere situaties. Maar er lijkt me geen reden om aan te nemen dat degenen die zich thuis niet van het Nedersaksisch bedienen, dat in alle andere situaties wel heel frequent doen.

centage van het frequent lezen hoger zou kunnen zijn bij een groter en gevarieerder aanbod.

De gegeven percentages vragen erom de gebieden in een rangorde te zetten, zodat sprekende verschillen helder naar voren komen. Dat is gebeurd in tabel 28a hieronder. Wanneer we dat doen voor 'kunnen spreken', 'thuis daadwerkelijk spreken' en 'frequent lezen' tegelijk, dan komt duidelijk in beeld hoe regio's verschillend geclassificeerd kunnen zijn naar gelang vaardigheid en gebruik.

<i>A. kunnen spreken</i>	<i>B. thuis spreken</i>	<i>C. frequent lezen</i>
<i>Rond 75%</i>	<i>rond 60%</i>	<i>rond 50%</i>
1. Groningen	1. West-Overijssel	1. West-Stellingwerf
2. Drenthe	2. Twente	2. Drenthe
3. Twente	3. Achterhoek	3. Oost-Stellingwerf
4 en 5. West-Overijssel en Achterhoek		
<i>Rond 66%</i>	<i>rond 50%</i>	<i>rond 45%</i>
6. Steenwijkerland	4. West-Stellingwerf	4. Twente
7. West-Stellingwerf	5. Drenthe	5. Groningen
	6. Steenwijkerland	6. West-Overijssel
	7. Groningen	7. Achterhoek
		8. Steenwijkerland
<i>tegen 50%</i>	<i>rond 33%</i>	<i>rond 33%</i>
8. Oost-Stellingwerf	8. Veluwe	9. Veluwe
9. Veluwe	9. Oost-Stellingwerf	

Tabel 28a. *De regio's geclassificeerd naar 'kunnen spreken', 'thuis-spreken' en 'frequent lezen'.*

West-Overijssel, Achterhoek en Twente staan hoog geclassificeerd in kolom A en B, maar zijn middenmoters in C. Het valt te vermoeden dat een groter aanbod van streektaliteratuur in deze regio's de percentages langzaam maar zeker zou kunnen verhogen. In West-Stellingwerf en Drenthe is dat kennelijk beter, want die regio's zijn dan wel middenmoters in kolom B, maar ze staan in de kopgroep van kolom C. Vergelijkbaar is het met Oost-

the. Net als Drenthe zitten ook de noordelijke gemeenten West-Stellingwerf en Steenwijkerland samen rond de 50%. Het relatief grote, westelijke gebied van de Veluwe neemt in het geheel een opvallende positie in met een naar verhouding lage score, en zo ook, midden in het noorden, de gemeente Oost-Stellingwerf in Zuidoost-Friesland.

Over de hele linie zien we een aanzienlijk verschil tussen het kunnen spreken en het thuis daadwerkelijk spreken. Voor het 'kunnen spreken' zijn de scores in de noordelijke provincies Groningen en Drenthe niet alleen hoog, maar zelfs hoger dan in West-Overijssel, Twente en de Achterhoek. Het grote verschil tussen 'wel kunnen' en 'thuis niet doen' verdient nader onderzoek, waarbij het interessant zou kunnen zijn om er een verklaring voor te vinden dat de beheersing in het noorden groter is en het gebruik thuis geringer dan in West-Overijssel, Twente en de Achterhoek.

De percentages voor 'frequent lezen' variëren van 41,7% in Steenwijkerland en 46,4% in Groningen tot zo'n 50% in de provincie Drenthe respectievelijk de gemeente West-Stellingwerf. Ook Oost-Stellingwerf scoort hier relatief hoog; het is heel waarschijnlijk dat een en ander komt door het verhoudingsgewijs hoge aanbod van teksten en door de belangstelling van niet-Stellingwerfstaligen. Voor de media en instanties die zich beijveren voor het in het Nedersaksisch publiceren in dag- en weekbladen en voor het uitgeven van boeken en periodieken in het Nedersaksisch is dat geen slecht gegeven. Wel tekent met name de Veluwe zich enigszins negatief af met slechts een percentage van 34,4%.

Tussen het frequent lezen en het 'kunnen lezen' zit over de hele linie een verschil als tussen het kunnen spreken en het thuis daadwerkelijk spreken. Dat verschil varieert van 19,2% in Oost-Stellingwerf tot 42,4% in de Achterhoek. Het minst frequent wordt het Nedersaksisch gelezen op de Veluwe. Dat en het percentage 'kunnen lezen' voor de Veluwe zouden waarschijnlijk anders kunnen zijn bij een groot en gevarieerd aanbod van teksten.

Het valt op dat 'Oost-Nederland' (Overijssel, de Achterhoek) niet frequenter in het Nedersaksisch leest dan andere grote regio's, terwijl juist het 'thuis spreken' hier het hoogst scoort. Wanneer het aanbod van het Nedersaksisch in geschreven vorm hier groter en gevarieerder zou zijn, zien we geen reden waarom er voor dat gebied geen percentages denkbaar kunnen zijn die vergelijkbaar zijn met die voor Drenthe, West-Stellingwerf en Oost-Stellingwerf.

Vergelijken we voor alle gebieden de kolommen voor 'kunnen lezen' en 'frequent lezen', dan valt ook in het algemeen te veronderstellen dat het per-

Tot nu toe hadden we dat nog niet gedaan. Het beeld dat op die manier ontstaat laat zich aflezen uit de tabel in deze paragraaf, waarbij de percentages in de kolommen 3 en 4 dienen te worden opgeteld.

<i>Nedersaksische streektaal van:</i>	<i>'kunnen spreken'</i>	<i>thuis hoofdzakelijk autochtoon Nedersaksisch spreken, al dan niet in combinatie met het Nederlands enz.</i>	<i>percentage ander Nedersaksisch in de regio (thuis overwegend gesproken; al dan niet in combinaties)</i>	<i>kunnen lezen</i>	<i>frequent lezen</i>
De provincie Groningen	77,7%	45,6%	+0,8%	72,6%	46,4%
De provincie Drenthe	76,6%	52,9%	+4,8%	82,8%	49,9%
De gemeente Oost-Stellingwerf	48,8%	29,5%	+9,6%	66,7%	47,5%
De gemeente West-Stellingwerf	64,6%	53,2%	+4,6%	77,2%	52,3%
De gemeente Steenwijkerland	67,4%	49,3% (incl. 1,5% autochtoon anderszins)	+5,0%	77,9%	41,7%
Het gebied West-Overijssel	73 %	62,9%	+0,3%	75,7%	45,6%
De regio Twente	76,1%	61,6%	+1,9%	77,6%	47,0%
Achterhoek	73 %	59,6%	+2,2%	87,7%	45,3%
Veluwe	48,6%	37,0%	+3,7%	65,3%	34,4%

Tabel 28. *De beheersing en het gebruik van het Nedersaksisch in Nederland: samenvattend overzicht.*

We zien uit dit staatje het volgende beeld voor het Nedersaksisch als geheel naar voren komen. Onze regionale taal Nedersaksisch wordt thuis nog het meest gesproken in het gebied 'Oost-Nederland': West-Overijssel, Twente en de Achterhoek. Dan volgen de noordelijke provincies Drenthe en Groningen, waartussen toch nog een verschil van 7% bestaat ten gunste van Dren-

De belangrijkste percentages zijn samengevat in de combinatietabel hieronder.

<i>kunnen spreken (redelijk tot zeer goed)</i>	<i>thuis inderdaad spreken</i>	<i>frequent lezen (wekelijks tot maandelijks)</i>
64,6%	53,2%	52,3%

Combinatietabel 9. *De gemeente West-Stellingwerf.*

2.10. Gebruik en beheersing van het Nedersaksisch over het totale gebied: overzicht en conclusies

Als we het geheel aan cijfermateriaal overzien dat hierboven werd gepresenteerd en besproken, dan blijkt dat het 'kunnen spreken' van het Nedersaksisch meevalt in die zin dat in elke regio de bevolking nog voor een aanzienlijk percentage zegt het Nedersaksisch redelijk tot zeer goed te kunnen spreken. Uitschieters naar onderen zijn het Nedersaksisch sprekende gebied van de Veluwe in Gelderland met 48,6% en de gemeente Oost-Stellingwerf in Zuidoost-Friesland met 48,9%. Een stuk sterker staat het Nedersaksisch in Groningen met 77,7%, in Drenthe met 76,6% en in Twente met 76,1%. De beheersing varieert zo te zien, naar gelang de regio, tussen 48% en 78%. Als we echter kijken naar het thuis overwegend spreken van de autochtone streektaal samen met het thuis overwegend autochtone streektaal + Nederlands spreken, dan blijkt dat voor het hoogste percentage te gebeuren in Overijssel, namelijk voor een percentage van 62,9% in West-Overijssel en voor 61,6% in Twente. Voor de hekkensluiters daarentegen gelden veel lagere percentages: de Veluwe scoort hier 37,0% en de gemeente Oost-Stellingwerf 29,5%.

Met het overzicht van tabel 28 vatten wij de belangrijkste tellingen nog eens samen. Het gaat daarbij om het kunnen spreken (redelijk tot zeer goed), om het thuis hoofdzakelijk de Nedersaksische streektaal spreken (eventueel samen met het Nederlands of een andere variëteit), om het kunnen lezen en om het frequent lezen (wekelijks tot maandelijks). Het totaalbeeld van het gebruik van het Nedersaksisch in het gehele gebied wordt nog iets gunstiger, als we het autochtone Nedersaksisch per regio vermeerderen met het percentage waarin men thuis overwegend ander Nedersaksisch zegt te spreken.

Dit weekblad bevat tenminste één, maar meestal meerdere bijdragen in het Stellingwerfs, die naar verluidt niet alleen veel waardering oogsten maar ook veel worden gelezen. In de buurgemeente Oost-Stellingwerf verschijnt het weekblad *De Nieuwe Oost-Stellingwerfer*, dat wel in het Stellingwerfs publiceert maar niet met de wekelijkse regelmaat. Het 'wekelijks Stellingwerfs lezen' ligt daar op 24,8%, wat samen met Drenthe (25,1%) nog tamelijk hoog is in vergelijking met andere regio's.

Hoe vaak leest u het Stellingwerfs?

<i>Antwoordmogelijkheden</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
elke week	40,0
elke twee weken	2,8
elke maand	9,5
een keer per half jaar	9,1
eens per jaar	5,3
nooit	10,5

Tabel 27. *De leesfrequentie voor het Stellingwerfs in West-Stellingwerf.*

Hoofdindrukken

Het totale percentage van de bevolking dat thuis overwegend Stellingwerfs spreekt dan wel Nederlands en Stellingwerfs beide ligt met 53,2% flink hoger dan in Oost-Stellingwerf, en het percentage dat thuis overwegend Fries spreekt is 6,0% lager. Van de gemeente West-Stellingwerf valt het meest op het percentage dat wekelijks het Stellingwerfs leest, dat is maar liefst 40%. De cijfers van ons onderzoek stemmen niet in alle opzichten overeen met die uit het eerdere onderzoek uit 1998, dat voor dit onderzoek als pilot was te beschouwen. Toen gaf 38% aan het Stellingwerfs wekelijks te lezen, nu 40%. Het Stellingwerfs kunnen spreken scoorde toen 70%, in het onderhavige onderzoek is dat 64,6%. Daartegenover staat dat in het onderzoek van nu het thuis overwegend Stellingwerfs spreken voor 53,2% scoort, in 1998 was dat 42%.

De oudst bekende telling in West-Stellingwerf dateert uit 1955 en is gepubliceerd in Boelens 1956. Boelens constateert dat het Stellingwerfs 'oppermachtig heerst' in alle dorpen. Interessant is zijn berekening voor de kinderen van de basisschool in die tijd. Van de 2552 kinderen spraken er toen 90% Stellingwerfs, 15% Nederlands en 10% Fries.

ders' het Fries of een combinatie met Fries een percentage van 12,2%, in Oost-Stellingwerf was dat 18,2%.

De gemeente West-Stellingwerf wijkt met de hoge percentages voor 'de streektaal kunnen spreken' niet af van Drenthe en Groningen, zo blijkt aan de hand van de volgende vraag.

In welke mate kunt u het Stellingwerfs spreken?

<i>Het niveau van beheersing</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
zeer goed	33,0
goed	15,1
redelijk	16,5
slecht	10,5
niet	24,9

Tabel 26. *Het niveau van de mondelinge beheersing van het Stellingwerfs in West-Stellingwerf.*

In West-Stellingwerf geeft een percentage van 64,6% van de ondervraagden het antwoord dat men het Stellingwerfs kan spreken in een mate variërend van 'redelijk' tot 'goed' en 'zeer goed'. Dat percentage verschilt iets meer dan 11% procent met het gezamenlijke percentage voor thuis overwegend Stellingwerfs spreken en het overwegend spreken van Nederlands en Stellingwerfs beide. In Oost-Stellingwerf is dat verschil 19,4%, aanzienlijk meer dus. West-Stellingwerf haalt overigens bij deze vraag niet het niveau van de grote gebieden in het noorden en oosten, maar zit dicht bij dat van Steenwijkerland (met 67,4%).

Kunt u het Stellingwerfs lezen?

De resultaten blijken voor 77,2% positief en voor 22,8% negatief. De aansluitende vraag betreft uiteraard weer de leesfrequentie. Het Stellingwerfs wordt volgens tabel 27 door 52,3% van de bevolking frequent gelezen, dat wil zeggen wekelijks tot maandelijks. De score van 40% in het staatje voor 'elke week' lijkt misschien onrealistisch hoog, maar is dat niet. In West-Stellingwerf wordt namelijk heel veel het weekblad *Stellingwerf* gelezen.

2.9. De gemeente West-Stellingwerf

De gemeente West-Stellingwerf is, op plaatselijke verschillen met name in het westen na, van oudsher een homogeen Nedersaksisch gebied, waar men Stellingwerfs spreekt. Samen met de Friese buurgemeente Oost-Stellingwerf voert de gemeente een eigen taalbeleid voor het Stellingwerfs. In het zuiden is men vanouds enigszins op Steenwijkerland georiënteerd, noordelijk zijn Friestalige gemeenten gelegen.

Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk?

<i>Taal</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
Stellingwerfs	32,3
Nederlands	31,9
beide	18,6
iets anders	17,2

Tabel 25. *Het daadwerkelijk spreken van het Stellingwerfs thuis in West-Stellingwerf.*

Het aantal geïnterviewden in West-Stellingwerf was 285. Het percentage dat in West-Stellingwerf thuis hoofdzakelijk Nederlands blijkt te spreken is 31,9%. Samen met de categorie 'beide' van 18,6% lijkt dat opnieuw vrij hoog, maar het totaal van 50,5% is duidelijk lager dan elders. Tellen we de categorie die thuis overwegend Stellingwerfs spreekt, de categorie 'beide' en de percentages uit de groep 'iets anders' die combinaties van andere variëteiten met het Stellingwerfs betreffen bij elkaar op, dan komen we uit op een totaal van 53,2%. Dat is zo'n 4% meer 'autochtoon Nedersaksisch' dan in Steenwijkerland, maar minder dan in West-Overijssel en ook minder dan in Twente en de Achterhoek. De categorie 'iets anders' is met 16,8% niet zo uitzonderlijk hoog als in Oost-Stellingwerf met 30,1%, maar toch duidelijk meer dan in de buurgemeente in Overijssel, dat is dus de gemeente Steenwijkerland, met 9,1%. Waaruit bestaat de categorie 'iets anders' in West-Stellingwerf? De taalachtergronden zijn 'van heinde en ver' en ze zijn daarmee dus vergelijkbaar met die in de gemeente Oost-Stellingwerf, maar met één duidelijk verschil. In deze gemeente scoort binnen de categorie 'iets an-

Hoe vaak leest u het Veluws?

<i>Antwoordmogelijkheden</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
elke week	19,8
elke twee weken	3,8
elke maand	10,8
een keer per half jaar	12,5
eens per jaar	5,9
nooit	6,3

Tabel 24. *De leesfrequentie voor het Veluws.*

Hoofdindrukken

We zien dat het Veluws op alle fronten laag scoort in vergelijking met de andere gebieden, afgezien van Oost-Stellingwerf. Maar wat het gebruik van het Nederlands thuis betreft, is dat voor een zeer hoog percentage 'overwegend Nederlands', namelijk voor 56,3%. Voor de antwoordmogelijkheid 'Nederlands en Veluws beide' werd 'slechts' een percentage bereikt van 21,9%. Dat laatste percentage samen met dat voor 'overwegend Nederlands' levert een percentage op van 78,2%, wat het hoogste percentage van alle onderscheiden regio's oplevert voor wat betreft het gebruik van het Nederlands in de thuissituatie.

De belangrijkste percentages voor de Veluwe zijn samengevat in de combinatie tabel hieronder.

<i>kunnen spreken (redelijk tot goed)</i>	<i>thuis inderdaad spreken</i>	<i>frequent lezen (weke- lijks tot maandelijks)</i>
48,6%	37,0%	34,4%

Combinatietabel 8. *De regio Veluwe.*

nen spreken', dat in beide gebieden procentueel ongeveer even hoog is. Op de Veluwe wordt de streektaal thuis voor een percentage van zo'n 7% meer gebruikt dan Oost-Stellingwerf. Daarmee is het percentage dat de streektaal wel beheerst maar thuis niet spreekt, in Oost-Stellingwerf opmerkelijk hoog in vergelijking met de Veluwe. In de grote verscheidenheid aan taalvariëteiten die zijn opgegeven in de categorie 'iets anders' - geen daarvan overigens haalt de 1% - lezen we weer een parallel met Oost-Stellingwerf.

In welke mate kunt u het Veluws spreken?

<i>Het niveau van de mondelinge beheersing van het Veluws</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
zeer goed	14,9
goed	18,1
redelijk	15,6
slecht	15,6
niet	35,8

Tabel 23. *Het niveau van de mondelinge beheersing van het Veluws.*

Het Veluws wordt dus voor een percentage van 48,6% redelijk tot zeer goed beheerst. Er zit een verschil van een kleine 12% tussen het daadwerkelijk spreken thuis en het mondeling beheersen van het Veluws.

Kunt u het Veluws lezen?

De resultaten blijken voor 65,3% positief en voor 34,7% negatief. De geringe groep sprekers van het Veluws vertaalt zich kennelijk ook in een lagere score voor het kunnen lezen, dat voor de gebieden elders, Oost-Stellingwerf uitgezonderd, toch boven de 70% zit. De aansluitende vraag betreft natuurlijk weer de leesfrequentie. Uit de taaltelling valt op dat 34,4% het Veluws frequent leest, dat wil zeggen wekelijks tot maandelijks.

<i>kunnen spreken (redelijk tot zeer goed)</i>	<i>thuis inderdaad spreken</i>	<i>frequent lezen (weke- lijks tot maandelijks)</i>
73,0%	59,6%	45,3%

Combinatietabel 7. *De regio Achterhoek.*

2.8. De Veluwe

Met de aanduiding 'Veluwe' wordt hier bedoeld het gebied van de veertien gemeenten op de Veluwe die vanouds (Nedersaksisch-)Veluws spreken. Die gemeenten zijn opgesomd in par. 1.2. De taalaanduiding kon in al die gemeenten 'Veluws' zijn. Omdat de Veluwe nogal westelijk ligt en dus in hoge mate westelijke invloeden kan hebben ondergaan, hadden we de verwachting dat dit gebied het minst 'streektaalvast' zou blijken te zijn. Die verwachting is uitgekomen, dit in tegenstelling tot onze verwachtingen voor West-Overijssel en de gemeente Steenwijkerland, waar het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch relatief hoog blijken te scoren.

Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk?

<i>Taal</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
Veluws	13,9
Nederlands	56,3
beide	21,9
iets anders	8,0

Tabel 22. *Het daadwerkelijk spreken van het Veluws thuis.*

Het aantal geïnterviewden in de Veluwse gemeenten was 288. Het percentage van de geïnterviewden op de Veluwe dat thuis overwegend Nederlands spreekt is met 56,3% het hoogst van alle gebieden. Als we 'Veluws' en 'beide' samen nemen, dan wordt er dus thuis frequent Veluws gesproken door 37,0%. Vermeerderen we dit cijfer met de taalcombinaties uit de categorie 'iets anders' waarin 'Veluws' voorkomt, dan komen we op een percentage van 37,0%. Met dit lage cijfer lijkt de Veluwe op de gemeente Oost-Stellingwerf, die 29,5% scoort. En dat blijkt nog sterker zo te zijn voor het 'kun-

Kunt u het Achterhoeks lezen?

De resultaten blijken voor 87,7% positief en voor 12,3% negatief. De frequentie waarin men in het Achterhoeks leest, blijkt uit de scores bij de volgende vraag.

Hoe vaak leest u het Achterhoeks?

<i>Antwoordmogelijkheden</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
elke week	24,9
elke twee weken	6,0
elke maand	14,4
een keer per half jaar	21,8
eens per jaar	10,9
nooit	8,4

Tabel 21. *De leesfrequentie voor het Achterhoeks.*

Van de bewoners van de Achterhoek leest dus 45,3% het Achterhoeks frequent, dat wil zeggen wekelijks tot maandelijks. En daarmee wijkt de Achterhoek niet af van het beeld uit de meeste andere gebieden.

Hoofdindrukken

Ook voor het gebied van de Achterhoek zien we weer dat de beheersing veel groter is dan men uit het opgegeven taalgebruik voor de thuissituatie kan afleiden. We zien dat de Achterhoek aansluit bij Twente en West-Overijssel wat het gebruik thuis betreft, al ligt het kunnen spreken lager dan in Twente. Het kunnen lezen is met 87,7% een opmerkelijk hoger percentage dan dat voor Twente met 77,6%. De leesfrequentie is overigens ongeveer gelijk aan die van Twente en van West-Overijssel. De verhouding met het aanbod zou voorwerp voor nader onderzoek kunnen zijn, voor de Achterhoek zowel als voor de andere gebieden.

De belangrijkste percentages voor de Achterhoek zijn samengevat in de combinatietabel hieronder.

Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk?

Het aantal geïnterviewden was in dit gebied 285. De onderlinge verhouding tussen thuis Achterhoeks spreken en 'beide', dus zowel streektaal als Nederlands spreken, lijkt sterk op die van Twente. Samen opgeteld staan ze voor 59,6%, een percentage direct in de buurt van het Twents met zijn 61,6%. In West-Overijssel daarentegen scoort 'beide' een stuk lager, en hoofdzakelijk de streektaal spreken duidelijk hoger. Bij de categorie 'iets anders' vinden we geen variëteit die de 1% haalt.

<i>Taal</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
Achterhoeks	28,4
Nederlands	36,8
beide	31,2
iets anders	3,5

Tabel 19. Het daadwerkelijk spreken van het Achterhoeks thuis.

In welke mate kunt u het Achterhoeks spreken?

<i>Het niveau van de mondelinge beheersing van het Achterhoeks</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
zeer goed	42,1
goed	15,8
redelijk	15,1
slecht	7,4
niet	19,6

Tabel 20. Het niveau van de mondelinge beheersing van het Achterhoeks.

Het redelijk tot zeer goed kunnen spreken van het Achterhoeks betreft volgens tabel 20 een percentage van 73,0%. Daarmee scoort de Achterhoek vergelijkbaar met de andere grote gebieden: Twente, West-Overijssel, Drenthe en Groningen.

ragraaf 2.7. We hebben voor dit onderzoek niet het leesaanbod in kranten nader onder de loep genomen. Wellicht heeft een geringer aanbod in West-Overijssel er iets mee te maken.

Hoofdindrukken

Ook voor het gebied van West-Overijssel vallen de percentages van het kunnen spreken veel gunstiger uit dan het daadwerkelijk thuis spreken. Anders dan vaak gedacht wordt, is er geen grote tegenstelling tussen Twente en West-Overijssel, in die zin dat het Nedersaksisch in Twente veel meer zou worden gebruikt en beheerst dan in West-Overijssel. Wat het daadwerkelijk spreken thuis betreft scoort West-Overijssel in ons onderzoek zelfs iets hoger. De categorie geïnterviewden die thuis hoofdzakelijk én Nederlands én de streektaal spreken is er het laagst van alle regio's. Net als Twente scoort West-Overijssel wat betreft het thuis spreken van de streektaal hoger dan Drenthe en Groningen in het noorden. Steenwijkerland blijkt in vergelijking met West-Overijssel - minus die gemeente dus - lager te scoren. De relatief westelijke ligging van West-Overijssel vertaalt zich niet in lagere scores voor het thuis spreken van de streektaal en voor het kunnen spreken van die taal.

De belangrijkste percentages voor West-Overijssel (minus de gemeente Steenwijkerland) zijn samengevat in de combinatietabel hieronder.

<i>kunnen spreken (redelijk tot zeer goed)</i>	<i>thuis inderdaad spreken</i>	<i>frequent lezen (weke- lijks tot maandelijks)</i>
73.0%	62.9%	45,6%

Combinatietabel 6. *Het gebied van West-Overijssel.*

2.7. De Achterhoek

In de 23 Achterhoekse gemeenten was de term 'Achterhoeks' steeds als enige benaming afdoende. De verwachting was dat zich eenzelfde beeld zou aftekenen als voor het gebruik en de beheersing in Twente.

In welke mate kunt u het West-Overijssels spreken?

*Het niveau van mondelinge beheer- De percentages
sing van het West-Overijssels*

zeer goed	34,5
goed	24,3
redelijk	14,2
slecht	6,8
niet	20,3

Tabel 17. *Het niveau van de mondelinge beheersing van het West-Overijssels.*

Kunt u het West-Overijssels lezen?

De resultaten blijken voor 75,7% positief en voor 24,3% negatief. Net als elders komt ook in West-Overijssel de hoge score voor 'kunnen lezen' niet overeen met de score voor frequent lezen. Dat valt af te lezen uit tabel 18.

Hoe vaak leest u het West-Overijssels?

<i>Antwoordmogelijkheden</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
elke week	22,3
elke twee weken	12,5
elke maand	10,8
een keer per half jaar	7,4
eens per jaar	7,8
nooit	14,9

Tabel 18. *De leesfrequentie voor het West-Overijssels.*

Een percentage van 45,6% leest het West-Overijssels frequent, dat wil zeggen wekelijks tot maandelijks. Dat is iets minder dan voor het autochtone Nedersaksisch in Groningen en Twente geldt, en beduidend minder dan in Drenthe, maar meer dan in Steenwijkerland. Het zit net iets boven het percentage van de Achterhoek, wat blijkt als we vergelijken met tabel 21 in pa-

Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk?

<i>Taal</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
West-Overijssels	54,1%
Nederlands	34,8%
beide	8,8%
iets anders	2,2%

Tabel 16. *Het daadwerkelijk spreken van het West-Overijssels thuis.*

Het aantal geïnterviewden in West-Overijssel - nogmaals: dus minus Steenwijkerland - bedroeg 296. Door het noodzakelijke gebruik van de benaming Twents in enkele gemeenten in West-Overijssel heb ik niet uit elkaar kunnen houden of 'Twents' daar staat voor de autochtone streektaal in een gemeente, of voor 'van elders meegenomen Twents'. Het percentage voor 'iets anders' zou in werkelijkheid dus iets hoger kunnen liggen als we hiertoe 'Twents van elders' rekenen en als we het percentage daarvoor uit onze cijfers zouden kunnen herleiden, wat niet het geval is. Het percentage voor 'West-Overijssels' zou dan iets lager kunnen zijn.

Net als in de gemeente Steenwijkerland haalt het Fries in West-Overijssel 1%, dat wil ook hier zeggen: binnen de categorie 'iets anders'. Heel opvallend is dat het percentage dat thuis overwegend de streektaal spreekt of 'beide' - dus het Nederlands én de streektaal - met 62,9% nog iets hoger is dan de score voor het Twents in Twente met 61,6%. De West-Overijsselse score van 62,9% voor de Nedersaksische variëteiten is, ook als we vergelijken met de gebieden die hierna nog behandeld zullen worden, het hoogst van alle gebieden.

Het redelijk tot zeer goed kunnen spreken betreft volgens tabel 17 een percentage van 73,0%. Wat de mate van kunnen spreken betreft zit West-Overijssel daarmee iets onder de score van Twente, nl. voor 3,1%. Eenzelfde verschil blijkt uit de antwoorden op de vragen naar het kunnen lezen.

overwegend Nederlands en overwegend Nederlands én Nedersaksische streektaal samen met 69% ook hoger dan in Drenthe met 59,1% en Groningen met 63,2%, dit ondanks de sterk oostelijke ligging van Twente, dat wil zeggen: ver van de invloedrijke Randstad. Deze oostelijke regio scoort dus nogal hoog voor het Nederlands en contrasteert daarmee niet alleen met Groningen en Drenthe, maar ook met de westelijke gemeente Steenwijkerland, waar in de huisgezinnen voor 55,5% overwegend het Nederlands al dan niet in combinatie met het autochtone Nedersaksisch blijkt te worden gebezigd.

De belangrijkste percentages voor Twente zijn samengevat in de combinatie-tabel hieronder.

<i>kunnen spreken (redelijk tot zeer goed)</i>	<i>thuis inderdaad spreken</i>	<i>frequent lezen (wekelijks tot maandelijks)</i>
76,1%	61,6%	47,0%

Combinatietabel 5. *De regio Twente.*

2.6. Het gebied van West-Overijssel

De regio die in dit onderzoek is aangeduid als West-Overijssel is het Overijsselse gebied westelijk van Twente, maar minus Steenwijkerland. Die gemeente hadden we om een bijzondere reden een eigen plaats gegeven in ons onderzoek, zie hierover paragraaf 1.2. Een van de interessantste vragen die we bij het gebied van West-Overijssel kunnen stellen is of deze regio met vanouds bekende steden als Zwolle, Deventer en Kampen sterk afwijkt van het overige Overijssel, oftewel Twente, waarin de belangrijke steden Hengelo, Enschede en Almelo zijn gelegen. De indruk bestond dat de situatie van de streektalen in West-Overijssel een stuk minder gunstig is dan die van het Nedersaksisch in Twente, en dat het Twents meer gesproken wordt dan de andere Nedersaksische variëteiten.

In de diverse gemeenten van West-Overijssel worden meerdere autochtone varianten van het Nedersaksisch gesproken. Zoals in paragraaf 1.2 werd uiteengezet zijn daarom voor dit gebied nogal wat benamingen voor die autochtone streektalen gebruikt. In de telling zijn deze allemaal herleid tot de overkoepelende benaming West-Overijssels.

Het redelijk tot zeer goed kunnen spreken betreft dus een percentage van 76,1%, waarmee het Twents zich bevindt in de buurt van het Gronings (77,7%) en Drents (76,6%).

Het kunnen lezen blijkt in percentages maar licht te verschillen van het kunnen spreken. Op de vraag of men het Twents kan lezen namelijk antwoordt 77,6% positief en 22,4% negatief. De vraag naar de frequentie van het lezen levert weer een gevarieerd beeld op.

Hoe vaak leest u het Twents?

<i>Antwoordmogelijkheden</i>	<i>Antwoorden in percentages</i>
elke week	22,8
elke twee weken	6,4
elke maand	17,8
een keer per half jaar	13,9
eens per jaar	8,9
nooit	7,5

Tabel 15. *De leesfrequentie voor het Twents (in Twente).*

Van de bevolking leest dus 47,0% het Twents frequent, dat wil zeggen wekelijks tot maandelijks. Vergelijken we dit percentage met dat van de groep van 77,6% die het Twents kán lezen, dan zou een rijker en frequenter aanbod wellicht de waardering voor en de band met het Twents kunnen versterken. Dat geldt uiteraard ook voor de andere regio's; het is met name het grote verschil tussen het 'kunnen lezen' en het daadwerkelijk, frequent lezen, dat mij hier tot die opmerking brengt.

Hoofdindrukken

Wat het meeste opvalt in de Twentse situatie is, en het wordt eentonig, dat de feitelijke beheersing van de streektaal veel groter is dan het taalgebruik in de thuissituatie zou doen vermoeden. Het totale percentage van het thuis overwegend Twents spreken, van het overwegend spreken in een combinatie van Nederlands en Twents en van de combinatie Twents met een andere taalvariëteit komt met 61,6% duidelijk hoger uit dan in Groningen met 45,6% samen en Drenthe met 52,9%. Anderzijds zijn de percentages voor

3.1. Afname van gebruik en beheersing naar leeftijd

In zo goed als alle regio's in ons land en in de landen om ons heen zien we in het huidige tijdperk een afname van het streektaal- en dialectgebruik. In het Nedersaksische gebied is dat ook al eerder geconstateerd, onder meer voor het Gronings. Zo wordt in Reker 2002: 78 een onderzoek van de regionale omroep van Groningen uit 1995 aangehaald waaruit blijkt dat 79% van de groep van 66 jaar en ouder had aangegeven Groningssprekend te zijn, en bij de categorie van 18-25 jaar was dat 44%. Reker constateerde dat alle tussenliggende cohorten daar regelmatig tussenin lagen en 'het algemene beeld is daarmee duidelijk: het aantal sprekers van het Gronings loopt regelmatig terug'.

Het hoeft dus niet te verbazen dat dat ook uit de cijfers in dit artikel valt te constateren, en wel voor het Nedersaksisch van alle regio's. Het volgende staatje kan dat illustreren; het vat de cijfers voor de gehele groep van onder-vraagden uit het gehele gebied samen.

<i>overwegend taal- gebruik thuis</i>	<i>18 t/m 39 jaar</i>	<i>40 t/m 60 jaar</i>	<i>61 jaar en ouder</i>
Nedersaksisch	17,3%	30,4%	39,8%
Nederlands	53,2%	39,7%	34,5%
beide	22,4%	21,5%	12,4%
iets anders	7,1%	8,4%	13,2%

Tabel 29. *Het gebruik van het Nedersaksisch in Nederland thuis, onderverdeeld naar leeftijdsgroepen.*

In deze tabel zijn drie leeftijdscategorieën onderscheiden. Die leeftijdsindeling is gemaakt op basis van de geboortedata die de informanten opgegeven hebben. We zien dus hoe het gebruik varieert naar gelang de vastgestelde leeftijdscategorie en, specifieker uitgedrukt, geringer is naar gelang de categorie een jongere is. We kunnen uit een dergelijke vergelijking van het gebruik van de onderscheiden generaties aflezen of en hoe het gebruik van een taal verandert. Ook al vergelijken we die generaties éénmaal en tegelijkertijd, en vergelijken we het werkelijke gebruik en de beheersing niet in onderzoeken van bijvoorbeeld om de tien jaar, toch kunnen we zo redelijk zeker weten wat de ontwikkelingen van het Nedersaksisch zullen zijn. De redenering is namelijk dat wanneer men eenmaal volwassen is en volgroeid is

in z'n (streek)taalsysteem en -gebruik, er op latere leeftijd geen al te grote veranderingen in het 'taalvermogen' en het verworven systeem zullen optreden. Dit leidt tot het algemeen aanvaarde type onderzoek 'in schijnbare tijd', waarin men het taalgebruik en/of de taalbeheersing van de onderscheiden generaties op één en hetzelfde moment met elkaar vergelijkt. De verschillen tussen de tijdperken waarin de taalgebruikers volwassen werden en waarbij dus hun beheersing en gebruik tot voltooiing kwamen, worden daarin gereflecteerd. Van zulk onderzoek is in ons geval sprake, waarbij ik overigens moet opmerken dat trends zoals die uit een staatje als het onze lijken te spreken (tabel 29), zich niet per se hoeven door te zetten. Het is namelijk meer dan eens gebeurd dat voorspellingen die op grond van onderzoek in schijnbare tijd werden gedaan niet werden bewaarheid. Dat bleek toen later werd vergeleken met onderzoek in werkelijke tijd. Het lijdt ook daarom geen twijfel dat onderzoek in werkelijke tijd de voorkeur verdient. Bovendien, de frequentie van het gebruik van een beheerste taal kan wel snel veranderen, bijvoorbeeld wanneer er zich grote aantallen anderstaligen in de omgeving vestigen.

Toch kunnen we uit tabel 29 (en zo ook uit tabel 30) een duidelijke tendens aflezen. Hoe jonger de groep, hoe minder het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch. Zet die tendens zich door, dan neemt het gebruik van het Nedersaksisch steeds verder af, zodanig zelfs dat het Nedersaksisch kan ophouden als levende taal te bestaan.

We zien deze tendens over het gehele gebied. Wie zich zorgen maakt over de positie van het Nedersaksisch, doet dat dus impliciet of expliciet in de eerste plaats over de 'ontbrekende schakel' bij de jeugd. Het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch door 'jongeren' wordt kennelijk ernstig bedreigd, als we die vergelijken met de scores van het gebruik van de streektaal bij de ouderen. Het gebruik dat jongeren in de toekomst al dan niet van het Nedersaksisch maken, zal diezelfde toekomst voor het Nedersaksisch bepalen.

Als tweede geef ik hieronder een tabel waarin tot uitdrukking komt voor hoeveel procent men het Nedersaksisch kan spreken, ook nu uitgedrukt per leeftijdsgroep. Als we de percentages voor zeer goed, goed en redelijk per leeftijdscategorie samen nemen en de resultaten vergelijken met de eerste tabel in deze paragraaf dan blijkt - opnieuw - dat de onderscheiden leeftijdsgroepen die het Nedersaksisch kunnen spreken veel omvangrijker zijn dan dat de percentages van het feitelijk gebruik thuis doen vermoeden. Per leef-

tijdsgroep, en het geldt ook voor de jongste groep, is er dus zeker potentieel om het Nedersaksisch meer te gebruiken.

Verder lijkt het niet onbelangrijk op te merken dat de jongste categorie naar verhouding het meest aangeeft het Nedersaksisch *redelijk* te beheersen, in de middelste en in de rechtse kolommen zien we de rollen omgedraaid: binnen de mogelijkheden ‘zeer goed’, ‘goed’ en ‘redelijk’ scoort daar ‘zeer goed’ het best, en ‘redelijk’ het geringst. Ook dat zegt waarschijnlijk iets over de positie van het Nedersaksisch: de beheersing neemt af ook in kwalitatieve zin, wat spoort met de algemene indruk van streektaalen en dialecten (inclusief het Fries): ze vernederlandsen. Toch moeten we er ook rekening mee houden dat jongere generaties zich meer bewust zijn van de noodzaak tot formele beheersing van een taal alvorens te kunnen zeggen dat men die goed beheerst. Wat dat betreft zou mee kunnen spelen dat men onzeker is over de norm, en dus voorzichtiger is in z'n beoordeling dan de oudere generaties, omdat die eerder naar gewoonte vinden dat ze de streektaal goed spreken.

<i>De mate waarin men het Nedersaksisch beheerst</i>	<i>18 t/m 39 jaar</i>	<i>40 t/m 60 jaar</i>	<i>61 jaar en ouder</i>
zeer goed	20,3%	32,2%	37,3%
goed	18,2%	20,2%	18,4%
redelijk	25,9%	14,5%	14,4%
<i>samen (= beheersen):</i>	<i>64,4%</i>	<i>66,9%</i>	<i>70,1%</i>
slecht	12,9%	11,2%	8,1%
niet	22,7%	21,9%	21,8%

Tabel 30. *De mate waarin men het Nedersaksisch beheerst, naar gelang de leeftijdscategorie.*

3.2. Hogere opleiding, minder Nedersaksisch?

De relatie tussen de opleiding van de sprekers en hun gebruik en beheersing van de streektaal is, net als het verband met leeftijd of sekse, een onderwerp dat in veel taalsociologische onderzoeken terugkeert. In een situatie waarin het gebruik van de regionale taal naast de landstaal in alle domeinen gewoner zou zijn dan bij ons het geval is, zou het meer voor de hand liggen dat de regionale taal ook door personen met een hogere opleiding in ruime

mate beheerst en gebruikt zou worden. In een situatie waarbij dat niet zo is kunnen mensen er gemakkelijk toe besluiten het Nedersaksisch niet of niet langer te gebruiken, omdat in de hogere domeinen waarin men dagelijks actief is, het niet de gewoonte is het Nedersaksisch te bezigen.

De volgende tabel illustreert de mate van het gebruik thuis van het Nedersaksisch van de regio - al dan niet in combinatie met Nederlands - per groep die werd onderscheiden op grond van het kenmerk 'hoogst genoten opleiding'. In deze tabel zijn geen combinaties van het Nedersaksisch van de regio met andere talen of dialecten meegerekend. Het gebruik thuis is in elke cel als eerste genoemd. Ook is in beeld gebracht hoe de percentages over de verschillende opleidingsniveaus zijn verdeeld voor wat betreft het 'kunnen spreken'. Dat laatste is steeds als tweede cijfer genoemd, onder het eerste.

We kunnen uit deze tabel aflezen dat de percentages van het gebruik afnemen naar gelang de plaats in de rangorde van 'opleidingsniveau'. Wel zien we dat in sommige regio's het MBO-niveau toch iets hoger scoort voor de streektaal wat het thuis spreken betreft dan de categorie met als hoogst genoten opleiding het MAVO/MULO-niveau. Ook het 'kunnen spreken' vertoont een afname naar gelang het opleidingsniveau hoger is, al zien we ook nu tussen MBO en MAVO/MULO hier en daar weer een soortgelijk verschil als daarnet. De discrepantie tussen beheersing en daadwerkelijk gebruik thuis lijkt het sterkst aanwezig in de hogere regionen van de opleidingen. Hoe hoger de opleiding, hoe minder men het Nedersaksisch thuis spreekt. Toch zijn de categorieën met HBO en WO die het Nedersaksisch beheersen, niet zeer gering. Opmerkelijk genoeg vallen hier in gunstige zin het meest op de provincies Groningen en Drenthe, en de regio Twente. Het minst gunstig is de situatie op de Veluwe en in Oost-Stellingwerf. Wellicht hangt deze situatie samen met verschillen in status die er mogelijk zijn tussen de varianten van het Nedersaksisch van de verschillende gebieden.

<i>hoogst genoten oplei- ding</i>	<i>Gro %</i>	<i>Dre %</i>	<i>OSte %</i>	<i>Stwijk %</i>	<i>Twe %</i>	<i>WOv. %</i>	<i>Ach- terh. %</i>	<i>Ve %</i>	<i>WSte %</i>
Lag.ond.	90,9	71,9	54,5	74,1	75,0	91,3	75,0	70,6	60,0
	97,0	87,5	68,2	85,2	84,4	95,7	83,3	88,2	80,0
LBO	70,0	80,6	41,7	60,0	87,2	75,0	89,1	66,0	58,8
	93,3	91,9	58,3	81,3	93,6	90,6	92,7	67,9	68,8
MAVO/	45,5	52,4	42,2	42,9	60,4	57,4	50,9	28,9	54,3
MULO	86,4	81,0	48,9	51,4	73,6	78,7	63,2	53,3	65,2

MBO	45,9	52,6	23,0	38,2	63,0	51,6	66,2	36,4	52,1
	80,0	79,5	48,6	72,1	83,6	62,5	83,8	45,5	65,8
HAVO	33,3	66,7	19,0	25,0	42,9	58,3	50,0	23,8	50,0
	77,8	77,8	42,9	66,7	64,3	58,3	25,0	42,9	25,0
HBO	16,7	21,2	5,9	35,3	42,0	26,8	36,5	16,4	16,7
	56,7	51,9	33,3	51,0	58,0	50,0	58,7	30,9	44,4
WO	15,4	6,3	0	18,2	9,1	0	0	0	0
	46,2	50,0	30	18,2	45,5	16,7	14,3	11,8	0

Tabel 31. *Nedersaksisch naar gelang de opleiding. De percentages van het overwegend gebruik thuis (Nedersaksische streektaal én 'beide', dat is Nederlands en de Nedersaksische streektaal) en, steeds op de tweede rij: de beheersing, oftewel de percentages voor het kunnen spreken.*

3.3. Verschil in gebruik en beheersing tussen mannen en vrouwen

In de staatjes in deze paragraaf zien we het verschil in gebruik en beheersing tussen de beide seksen. In de taalsociologische literatuur wordt zo'n verschil vrij veel in beeld gebracht. Niet zelden komt eruit naar voren dat mannen 'dialectvaster' zijn dan vrouwen, en zo ook in ons geval. Bij de vraag 'wat spreekt u thuis hoofdzakelijk' komt het beeld naar voren zoals dat uit tabel 32 spreekt. We zien dat bij de mannen het gebruik van het Nedersaksisch iets sterker is.

<i>Taalgebruik</i>	<i>Man</i>	<i>Vrouw</i>
Nedersaksisch	34,4%	27,9%
Nederlands	38,4%	43,1%
beide	17,6%	19,2%
iets anders	9,6%	9,8%
totaal	100,0%	100,0%

Tabel 32. *Gebruik van het Nedersaksisch thuis naar geslacht.*

Bij de vraag naar de beheersing scoren de mannen eveneens hoger. Opvallend is het naar verhouding hoge percentage vrouwen dat zegt het Nedersaksisch niet te kunnen spreken. Dat blijkt uit het staatje op p. 66.

Wat het kunnen lezen in de streektaal betreft en zo ook de frequentie van het lezen kon geen verschil tussen de beide seksen worden aangewezen.

<i>mate van beheersing</i>	<i>Man</i>	<i>Vrouw</i>
zeer goed	32,2%	30,2%
goed	21,7%	17,5%
redelijk	19,2%	16,3%
<i>samen</i>	73,1%	64,0%
slecht	10,0%	10,9%
niet	16,9%	25,2%

Tabel 33. *De mate van beheersing van het Nedersaksisch naar geslacht.*

3.4. Tegenstellingen tussen 'stad' en platteland

Een van de vragen die we lang zo vaak niet aan de orde zien komen als die naar verbanden met de kenmerken leeftijd, opleiding en sekse, is een mogelijk verschil tussen het streektaalgebruik op het platteland enerzijds en dat in de stad of een verstedelijkt centrum anderzijds. In ons onderzoek hebben wij ons afgevraagd of er een verschil is tussen de stad Groningen en de 'Ommelanden', tussen de Drentse steden Assen, Coevorden, Meppel en Emmen aan de ene kant en het overige Drenthe aan de andere kant, tussen Zwolle, Kampen en Deventer enerzijds en overig West-Overijssel anderzijds, tussen Hengelo, Almelo en Enschede en het platteland van Twente, tussen Zutphen en Doetinchem en het resterende deel van de Achterhoek, en tussen Apeldoorn en het overige gebied van de (Nedersaksische) Veluwe. Zo ook is gekeken naar mogelijke verschillen tussen de stad Steenwijk en de rest van de gemeente Steenwijkerland, en verder tussen de hoofdplaats Oosterwolde en de andere onderzochte dorpen van de gemeente Oost-Stellingwerf en tussen Wolvega en het overige deel van de gemeente West-Stellingwerf.

We zien dat er inderdaad een fors verschil is in de beheersing van het Nedersaksisch bij de inwoners van de (grote) steden versus die in het omringende gebied.¹⁸ In de grotere streektaalgebieden varieert het verschil van 17% in Groningen tot 24% op de Veluwe en 25% in Twente. Alleen Drenthe komt hier overeen met de situatie zoals die in één van de behandelde gemeenten is, namelijk Steenwijkerland. In de beide Stellingwerfse gemeenten zien we geen verschillen optreden. In de hoofddorpen wordt het Stellingwerfs in dezelfde mate beheerst als in het omringende gebied. Is in de steden van de grotere gebieden waarschijnlijk de aanwezigheid en groei van grote

<i>Gebied</i>	<i>percentage van de ondervraagden in de genoemde 'stad' of 'steden' dat het autochtone Nedersaksisch kan spreken</i>	<i>percentage van de ondervraagden uit het overige gebied dat het autochtone Nedersaksisch kan spreken</i>
Groningen: stad versus 'Ommelanden' n = 66 (274)	65%	82%
Drenthe: Assen, Emmen, Coevorden, Meppel n = 87 (291)	70%	79%
gem. Oost-Stellingwerf: Oosterwolde n = 133 (282)	49%	50%
gem. Steenwijkerland: Steenwijk n = 112 (285)	61%	72%
Twente: Enschede, Almelo, Hengelo n = 97 (281)	60%	85%
West-Overijssel: Kampen, Zwolle, Deventer n = 116 (296)	61%	80%
Achterhoek: Zuthpen, Doetinchem n = 61 (285)	59%	77%
Veluwe: Apeldoorn n = 77 (288)	31%	55%
gem. West-Stellingwerf: Wolvega n = 138 (285)	65%	64%

Tabel 34. *De beheersing van het Nedersaksisch in de stad tegenover die op het platteland. De percentages zijn afgerond. n = het aantal geënquêteerde sprekers in de genoemde stad of steden samen c.q. in het genoemde hoofddorp. Het totaal aantal geïnterviewden in de regio is tussen haakjes vermeld.*

groepen Nederlands- en anderstaligen de verklaring, in de Stellingwerfse hoofddorpen zijn juist meer Stellingwerfstaligen gaan wonen, terwijl naar verhouding inwoners van elders veel in de buitengebieden gingen wonen.

3.5. Het schrijven in het Nedersaksisch

In de pilot was niet alleen gevraagd naar het overwegend spreken thuis, het kunnen spreken, het kunnen lezen en de frequentie van het lezen, maar ook naar het kunnen schrijven van de Nedersaksische streektaal en naar de frequentie van het schrijven in die taal; zie hierover ook paragraaf 1.3. Deze beide vragen zijn ook gesteld in het onderzoek over het gehele gebied van het Nedersaksisch. De uitkomsten daarvan waren echter nogal verrassend in die zin dat er in sommige gebieden geen lage scores werden geboekt zoals in de pilot, maar (veel) hogere dan we hadden verwacht en we op grond van de pilot hadden kunnen aannemen. Het onderwijsaanbod voor het Nedersaksisch is immers heel gering en zeker niet intensief, en voor zover er taalcurricula zijn, worden die - jaarlijks - bezocht door groepen van gemiddeld zo'n tien tot twintig deelnemers, een aantal waarvan men de effecten nauwelijks verwacht terug te vinden in de resultaten van een enquête over grote streektaalgebieden. Er zijn natuurlijk ook personen die zichzelf het schrijven van hun regionale Nedersaksisch aanleren, maar toch.

Het overzicht waarin de regio's met elkaar kunnen worden vergeleken, is weergegeven in tabel 35. Ik wil enkele mogelijkheden opperen die zouden kunnen verklaren waardoor het beeld is zoals het is, maar nieuw onderzoek is nodig om de factoren te achterhalen die een goede verklaring bieden voor de scores. Om de suggesties die zullen worden gedaan nog enigszins te kunnen versterken, heb ik geheel rechts het percentage vermeld van personen die in het Fries kunnen schrijven, zoals dat vermeld is in Gorter en Jonkman 1995.

%	Gr.	Dr.	OSt	Stwijk	Twente	WOv	Ach-Terh.	Vel.	WSt	Fries
kunnen schrijven	24,1	25,4	4,3%	15,4	19,6	18,6	27,0	10,1	5,6	17
frequent schrijven	13,5	10,6	1,5	4,3	2,9	7,1	4,3	2,3	2,2	?

Tabel 35. *Het kunnen schrijven van de Nedersaksische streektaal en de opgegeven schrijffrequentie. Frequent schrijven = wekelijks tot maandelijks.*

In de gebieden anders dan de gemeenten Oost- en West-Stellingwerf wordt voor een naar verhouding hoog percentage opgegeven dat men de eigen va-

riant van het Nedersaksisch kan schrijven. Nu is het zo dat in Drenthe en Groningen en ook in de Achterhoek al sinds jaar en dag vaste spellingssystemen worden gehanteerd net als in de Stellingwerven, maar het valt niet te verwachten dat de beantwoording van de vragen in onze enquête vooral door die omstandigheid zo positief uitpakt. Immers, juist voor het Stellingwerfs is een heel vast gebruik van het bestaande spellingsysteem bekend, en daar zijn de opgegeven percentages laag. Wat West-Stellingwerf betreft kunnen we bovendien vergelijken met de eerder uitgevoerde pilot (zie Bloemhoff 1998); het percentage 'kunnen schrijven' in dat eerste onderzoek bedroeg 6%, het frequent schrijven 2%. Twee metingen met zo'n vier jaar verschil ertussen leveren dus bijna hetzelfde beeld op, wat een bescheiden aanwijzing is voor de betrouwbaarheid van beide. Het betrekkelijk lage percentage voor de beide Stellingwerven kan mede verklaard worden door het gevoel van onzekerheid dat we van taalgebruikers kennen voor wat betreft hun schrijfvaardigheid in het Stellingwerfs. Dat gevoel komt neer op een besef dat men niet zomaar kan voldoen aan de norm die men ervaart in de omgang met het geschreven Stellingwerfs.

Waar zo'n norm niet zo sterk beleefd wordt, en dat zou in de meeste andere gebieden zo kunnen zijn, zou achter de positieve beantwoording van de vragen naar het schrijven mee kunnen spelen het idee dat men het zeker wel zou kunnen schrijven: omdat men niet aan een norm denkt, omdat men die niet duidelijk gebruikt ziet worden, omdat men de norm niet voldoende accepteert of omdat men denkt het eigen Nedersaksisch zo te kunnen schrijven 'zoals men 't zegt'. Ook is het voorstelbaar dat sommigen met een positief antwoord bedoelen dat men na enige oefening de streektaal wel zou kunnen schrijven.

Naast deze opties is het heel goed denkbaar dat een positieve houding meespeelt die kan maken dat men zoiets bedoelt als 'ik zou het eigenlijk wel willen schrijven en ik zou dat dus ook in principe wel kunnen'. Als we ons de mogelijkheid realiseren dat de 'positieve waardering' van de streektaal meespeelt in de beantwoording van de vragen naar het schrijven, dan zouden we die beantwoording ook kunnen vergelijken met de cijfers voor het Fries. Voor het Fries is het duidelijk dat er een positieve houding is én dat er een vaste spelling wordt gebruikt, en dat die ook als norm wordt ervaren. Ook speelt in andere opzichten de invloed van een vaste schrijftraditie mee. Zo is men zich voor het Fries vaak bewust van een voorkeur voor 'echt-Friese' woorden, en niet voor Friese dialectvormen en 'Hollands-achtige vormen'. Wie zich norm en 'voorkeur' realiseert zal minder gemakkelijk tot een positieve beantwoording komen. Daarmee kunnen we in principe een basis

vinden voor een verklaring van de relatief hoge cijfers in de meeste Nedersaksische gebieden, en de contrasterende lage cijfers voor de beide Stellingwerfse gemeenten. In dat laatste gebied is 'op de Friese manier' het normbesef kennelijk nogal hoog: met de vaste spelling is men voortdurend in contact door het lezen, en men ervaart het geschreven Stellingwerfs als een soort 'algemeen Stellingwerfs'. Voor andere gebieden is de norm minder krachtig, of hij is er eenvoudigweg niet. De hoge percentages voor het schrijven blijven echter in het licht van zo'n achtergrond toch hoog voor wat Groningen, Drenthe en de Achterhoek betreft, zeker als men ziet dat voor het Fries geldt dat 'maar' 17% aangeeft het Fries te kunnen schrijven (zie hierna, paragraaf 3.6).

De lage scores voor het Stellingwerfs in vergelijking met het Fries kunnen we verklaren uit de grotere invloed van het onderwijs in het Fries en de hogere status van het Fries. De lagere status van het Stellingwerfs zal tot minder animo leiden om te schrijven in die variëteit. Nader onderzoek in de andere gebieden zou relaties moeten laten zien met de kracht van de schrijftraditie, het onderwijs en het normbesef om met enige zekerheid meer te kunnen zeggen over in hoeverre men het Nedersaksisch inderdaad kan schrijven, en dat ook doet.

3.6. De beheersing van het Nedersaksisch in vergelijking met die van het Fries en het Nederduits

Hoewel er allerlei factoren zijn die een vergelijking met het Fries gecompliceerder maken dan het hierna misschien oogt, wilde ik mijn nieuwsgierigheid - en naar ik verwacht die van de lezers - niet bedwingen en zal dus enkele cijfers naast elkaar zetten. In beide gevallen immers gaat het om talen waarvan het de moeite waard wordt gevonden om ze in levend gebruik te bewaren en waarvoor delen van de bevolking, overheden en instituten zich inzetten. Bovendien is het Fries als naaste buur in het noorden te beschouwen. In dat verband ligt het eveneens voor de hand om een blik te werpen op cijfers voor het Nedersaksisch/Nederduits in Noord-Duitsland. De positie van het Nederlandse Nedersaksisch tussen Fries en het Nederduits in Duitsland is vanouds een bijzondere omstandigheid, waarbij als actuele eigenaardigheid opvalt dat het Fries in Friesland en het Nedersaksisch/Nederduits in Nedersaksen (en andere deelstaten) beide zijn erkend als te beschermen minderheidstalen in het kader van deel III van het handvest, terwijl voor het Nederlandse Nedersaksisch vooralsnog alleen deel II van toepassing is. In het geval van de Friese situatie heeft men de afgelopen decennia, anders dan dat

voor 'het' Nedersaksisch in Nederland het geval is, met intervallen van zo'n 13, 14 jaar gebruik en beheersing onderzocht. Uit Gorter en Jonkman 1995 komt het volgende beeld voor het Fries naar voren. Daarbij moet worden opgemerkt dat de onderzoeken van 1967 uitgevoerd zijn onder supervisie van L. Pietersen en dat die niet de vanouds niet-Friestalige Friese gebieden omvatten, die in latere jaren van D. Gorter c.s. doen dat wel (in 1980 en 1994).

<i>Taal</i>	<i>1967</i>	<i>1980</i>	<i>1994</i>
Fries (evt. met Ned. of een andere (streek)taal)	71%	56%	54%
Nederlands	13%	33%	34%
streektaal (incl. twee talen, geen Fries)	16%	11%	12%

Tabel 36. *Het gebruik van het Fries in de thuissituatie volgens Gorter en Jonkman 1995: 16.*

Als we de positie van het Fries en het Nedersaksisch met elkaar in verband willen brengen, is het misschien nog het meest inzichtgevend als we dat doen door de Friese cijfers te vergelijken met die van elk van de door ons onderscheiden regio's, zoals ze met name spreken uit tabel 28 in paragraaf 10 van het vorige hoofdstuk. Dan blijkt dat wat het gebruik thuis betreft, het Fries in het jaar 1994 (tabel 36) in vergelijking met de streektaal van elk van de reeks van negen Nedersaksische gebieden met 54% duidelijk boven de 'eigen taal' van de provincies Groningen en Drenthe zit en ook boven die in de gemeente Steenwijkerland, en zelfs ver boven die van de Veluwe en Oost-Stellingwerf. Maar wel zit het Fries op dezelfde hoogte als het Stellingwerfs in West-Stellingwerf en scoort het zelfs lager dan het Nedersaksisch van West-Overijssel, Twente en de Achterhoek. Rekenen we voor alle gebieden het Nedersaksisch van inwoners die van elders kwamen mee, volgens tabel 28, dan komen Steenwijkerland, West-Stellingwerf en Drenthe hoger uit dan het Fries. Daarbij moet bedacht worden dat in het Friese onderzoek geen onderscheid is gemaakt tussen het Fries van de eigen omgeving en 'Fries van elders'.

In Gorter en Jonkman 1995: 8 vinden we ook een tabel met percentages van de beheersing van het Fries op het punt van het spreken, lezen en schrijven, die wij hieronder weergeven. Het 'kunnen verstaan' herhalen wij hier niet, omdat we voor het Nedersaksisch geen vergelijkingsmogelijkheid hebben te bieden.

<i>Fries beheersen:</i>	<i>1967</i>	<i>1980</i>	<i>1994</i>
Spreken	84,9%	73,4%	74,0%
Lezen	68,9%	64,9%	64,5%
Schrijven	11,5%	10,6%	17,0%

Tabel 37. *Het kunnen spreken, lezen en schrijven van het Fries, volgens Gorter en Jonkman 1995: 8.*

Met het kunnen spreken van de eigen taal classificeert zich het Fries - met de cijfers van 1994 - als vierde, vergeleken met de uitkomsten in tabel 28 in paragraaf 2.10. Als het Fries in diezelfde tabel zou zijn opgenomen voor wat betreft het kunnen lezen, zou het met 64,5% als laagste eindigen. Dat lijkt mij vooral te verklaren uit het relatief geringere verschil tussen de - geschreven - varianten van het Nedersaksisch en het Nederlands. Ter wille van het overzicht is hierna tabel 28a als 28a¹ herhaald (pag. 73), maar nu met het Fries vermeld in de classificatie van het Nedersaksisch.

Ons onderzoek naar het Nedersaksisch betreft een momentopname uit 2002-2003, en het gaat dus om 'latere cijfers' dan die voor het Fries. De cijfers voor het Nedersaksisch zijn niet ongunstig in vergelijking met die voor het Fries. Maar de teruggang in het Fries tussen de verschillende meetpunten in werkelijke tijd zoals die in percentages af te lezen is uit tabel 37 is nauwelijks aanwijsbaar m.b.t. 1980 en 1994 en men zou daarom ook al snel soortgelijke resultaten voor het Nedersaksisch verwachten. Als we echter onze scores voor het Nedersaksisch per generatie met elkaar vergelijken om 'verandering in schijnbare tijd' te constateren - vergelijk paragraaf 3.1, in het bijzonder tabel 29 - dan leidt dat tot de conclusie dat de teruggang in het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch veel ernstiger lijkt te zijn dan zoals die voor het Fries blijkt uit de metingen in werkelijke tijd die in tabel 37 zijn weergegeven.

De publicaties van Niebaum en Macha 1999 en Stellmacher 1987 bieden ons een vergelijkingsmogelijkheid met het Nedersaksisch/Nederduits in de noordelijke Duitse deelstaten. Niebaum en Macha 1999: 148 laten per grote regio zien hoe het staat met de beheersing van de streektaal, op basis van Stellmacher 1987. Aan hun publicatie ontleen ik de cijfers van een drietal naburige deelstaten in tabel 38 (pag. 74); zie voor hun totaaloverzicht bijlage 3. Net als in ons onderzoek in Noord- en Oost-Nederland gaat het ook bij deze drie Duitse auteurs om een zelfinschatting van het eigen kunnen.

<i>A. kunnen spreken</i>	<i>B. thuis spreken</i>
<i>Rond 75%</i>	<i>rond 60%</i>
1. Groningen	1. West-Overijssel
2. Drenthe	2. Twente
3. Twente	3. Achterhoek
→ Fries	
4. en 5. West-Overijssel en Achterhoek	
<i>Rond 66%</i>	<i>rond 50%</i>
6. Steenwijkerland	→ Fries
7. West-Stellingwerf	4. West-Stellingwerf
	5. Drenthe
	6. Steenwijkerland
	7. Groningen
<i>tegen 50%</i>	<i>rond 33%</i>
8. Oost-Stellingwerf	8. Veluwe
9. Veluwe	9. Oost-Stellingwerf

Tabel 28a¹. *De Nedersaksische regio's geassocieerd naar 'kunnen spreken', 'thuis spreken' en 'frequent lezen', met ter vergelijking de plaats van het Fries.*

Stellmacher 1987: 20 merkt op dat bij de mogelijkheid 'ja, een beetje' de antwoorden kunnen variëren tussen erg bescheiden inschattingen en zeer optimistische, bijv. in de zin dat men af en toe wel eens Nederduitse zinswendingen gebruikt. Daarom lijkt het me redelijk om de percentages voor 'ja, goed', 'ja, heel goed' en de helft voor de mogelijkheid 'een beetje' bij elkaar op te tellen, wat voor Sleeswijk-Holstein neerkomt op een percentage van $31\% + 16\% + 12\% = 59\%$, voor Nedersaksen/Bremen op $33\% + 20\% + 10\% = 63\%$ en voor Noordrijn-Westfalen op $15\% + 12\% + 11\% = 38\%$. Als we dit vergelijken met de cijfers voor alle onderscheiden Nederlandse regio's in tabel 28, dan komen we wat Nedersaksen/Bremen en Sleeswijk-Holstein betreft boven de Veluwe en Oost-Stellingwerf uit, maar onder de andere regio's.

<i>Nederduits beheersen:</i>	<i>ja, heel goed</i>	<i>ja, goed</i>	<i>ja, een beetje</i>	<i>nee</i>
Sleeswijk-Holstein	31%	16%	24%	29%
Nedersaksen/Bremen	33%	20%	20%	27%
(Noord-)Noordrijn-Westfalen	15%	12%	22%	51%

Tabel 38. *Het kunnen spreken van het Nederduits in een aantal naburige Duitse deelstaten (op basis van eigen inschatting).*

Er zijn voor het Noordduitse gebied ook cijfers over het kunnen lezen en schrijven. Zo geldt volgens Stellmacher 1987: 24 voor het gebied van Nedersaksen-noord een percentage van 58% dat het Nederduits zegt te kunnen lezen (goed tot zeer goed), maar voor Noordrijn-Westfalen is dat maar 35%. Het goed tot zeer goed kunnen schrijven is voor deze regio's 9% resp. 5%.

3.7. Korte samenvatting en conclusies

Dit hoofdstuk laat zich in het kort afsluiten met de opmerking dat we een achteruitgang voor het Nedersaksisch hebben vastgesteld door - volgens de taalsociologische gewoonte - de door ons onderscheiden leeftijdscategorieën in verband te brengen met de mate van beheersing van het Nedersaksisch en zo ook met het feitelijk spreken thuis. Daarbij zien we dat de beheersing en het gebruik aanzienlijk minder blijken te zijn als we een jongere categorie vergelijken met een oudere. Over de hele breedte van het gebied en van de groepen die we op grond van maatschappelijke kenmerken hebben onderscheiden, is bovendien te zien dat het potentieel (het *kunnen* spreken, het *kunnen* lezen) groter is dan het feitelijke gebruik thuis. Het laatste hoeft niet te betekenen dat men het Nedersaksisch ook in andere situaties dan thuis veel minder gebruikt dan beheerst, maar er is zeker geen reden om aan te nemen dat het gebruik daar per definitie steeds gunstiger is. Het is ongetwijfeld het veiligste om uit te gaan van een wisselend beeld, dat namelijk afhankelijk is van de maatschappelijke situatie waarin men verkeert.

Ik heb de verschillen in gebruik en beheersing niet alleen laten zien voor wat betreft de onderscheiden generaties, maar ook tussen de bevolkingscategorieën met verschillende opleidingsachtergronden en tussen mannen en vrouwen. Ook liet ik het verschil in beheersing zien tussen bewoners van het

platteland en die in een stedelijke omgeving. We zagen ook in het laatste geval dat zich een flink verschil aftekent: in een stedelijke omgeving blijkt de beheersing van het Nedersaksisch geringer.

Een bescheiden vergelijking met het Fries leert, dat het thuis spreken, het kunnen spreken en het kunnen lezen van het Nedersaksisch zo op het oog niet bovenmatig afwijkt van die regionale taal, afgezien van de teruggang in gebruik en beheersing van het Nedersaksisch die we constateren als we de scores per leeftijdscategorie met elkaar vergelijken. We hebben overigens geen uitspraken kunnen doen over de feitelijke kwaliteit van het gebruik en beheersing van het Nedersaksisch. Ik wil in dit verband nóg eens benadrukken dat de analyses en uitspraken alleen gebaseerd zijn op ‘gerapporteerd gedrag’ en op eigen inschattingen van het kunnen door de geïnterviewden en niet op observaties van het gedrag en daadwerkelijke meting van de taalbeheersing.

Hoofdstuk 4. Ter afsluiting: samenvatting, hoofdconclusies en enkele perspectieven

De bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het Nedersaksisch wordt door een groep van zes lagere overheden gedragen, te weten de provincies Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland en de gemeenten Oost-Stellingwerf en West-Stellingwerf in Friesland. Zij bleken bereid het onderzoek mede te subsidiëren, evenals de gemeente Steenwijkerland. Net als de regionale streektaalinstututen kunnen ook de besturen van de genoemde Nedersaksische provincies, van de beide Stellingwerfse gemeenten en ook van de gemeente Steenwijkerland baat hebben bij de uitkomsten van ons onderzoek. Zij voeren immers elk een beleid ten gunste van het Nedersaksisch in hun provincie of regio (afgezien van de gemeente Steenwijkerland), en daarbij is het nuttig om zicht te hebben op de feitelijke situatie. Dat laatste was ook het belangrijkste doel voor het Nedersaksisch Instituut en SONT, de overkoepelende streektaalorganisatie in het Nedersaksisch taalgebied, om het onderzoek op te zetten, te doen financieren en (mede) uit te voeren.

Het onderzoek waarvan verslag is gedaan leverde een totaalbeeld op van de beheersing en het gebruik van het Nedersaksisch in Nederland. Het werd verkregen door telefonische interviews aan de hand van een standaardvragenlijst die voor het gehele gebied werd gebruikt, waarbij alleen de taalbenaming varieerde al naar gelang het gebruik in de desbetreffende omgeving. Het gebied werd opgedeeld in een negental regio's, vooral op basis van de bestaande bestuurlijke eenheden. Ook taalkundige overwegingen hebben meegespeeld bij het vaststellen van een indeling. Een en ander had tot resultaat dat de provincies Groningen en Drenthe elk als één gebied zijn behandeld, waarbij voor het gebied van het Westerkwartier in Groningen en voor de gemeente Westerveld in Drenthe taalbenamingen werden gebruikt die enkele subsystemen binnen die regio's nader specificeren.

Overijssel werd opgedeeld in drie delen, namelijk de gemeente Steenwijkerland in het noordwesten, de regio Twente in het oosten en het gebied van West-Overijssel. Voor dat laatste gebied werden, vanwege de pluriforme taalsituaties, uiteenlopende taalbenamingen gebruikt. In Gelderland werd het gebied van de Veluwe - dat wil zeggen de (Nedersaksisch-)Veluws sprekende gemeenten aldaar - en de Achterhoek uiteraard in afzonderlijke eenheden beschreven. Voor het gebied Stellingwerf in Zuidoost-Friesland zijn de gemeenten West-Stellingwerf en Oost-Stellingwerf elk als een afzonderlijk gebied behandeld.

Er waren niet eerder uniforme onderzoeken gehouden naar het Nedersaksisch van Nederland als geheel van het soort zoals dat nu door ons is uitgevoerd en beschreven. Naast de mondelinge beheersing en het spreken in de thuissituatie konden we in ons onderzoek ingaan op de leesvaardigheid en op de frequentie van het lezen. Ook die aspecten waren, voor zover kon worden nagaan, niet eerder onderzocht op de schaal waarop dat hier is gedaan, en ze waren dat maar incidenteel of fragmentarisch voor kleinere gebieden. Dat is er de eenvoudige reden van dat ik in dit boek voornamelijk met zoiets als 'een bestaand beeld' heb vergeleken en niet met verwachtingen op grond van uitvoerig onderzoek van een tijd geleden. De resultaten van het onderzoek zijn dan ook van het soort waarbij men voor het eerst een geheel in kaart brengt. Willen we toch vergelijken met vroegere resultaten, dan zou dat hoogstens kunnen op basis van aannames die werden verkregen door extrapolatie van eerdere cijfers uit een bepaalde regio. Zoals bijvoorbeeld uit de provincie Groningen, waar de regionale omroep eerder een representatieve steekproef hield. Op basis daarvan is een aantal jaren geleden het beeld ontstaan dat nog ongeveer 65% het Nedersaksisch in Nederland zou spreken, wat neer zou komen op een aantal sprekers van ongeveer 1,8 miljoen. Vergelijken we het percentage van 65% met de uitkomsten van onze enquête dan laten de metingen naar het overwegend gebruik van het Nedersaksisch thuis weliswaar een lagere score zien, maar het 'kunnen spreken' een duidelijk hogere, dit afgezien van de Veluwe en de (kleine) regio Oost-Stellingwerf.

Het is wel mogelijk gebleken wat concreter te vergelijken tussen de resultaten van ons onderzoek in enkele regio's en eerdere tellingen voor die regio's. Maar overigens hebben we vooral kunnen ervaren en weergeven dat en hoe de verschillende regio's variëren, zowel wat het thuis overwegend spreken betreft als het 'kunnen spreken', en zo ook het kunnen lezen en de leesfrequentie.

Ik vat in de volgende tabel het thuis spreken, het kunnen spreken en het lezen en frequent lezen nogmaals samen, maar nu omgerekend naar het inwonertal van de onderscheiden gebieden. De percentages zijn te vinden in paragraaf 2.10.

Soortgelijke beelden bood ik met de tabellen van de afzonderlijke regio's in het eerste hoofdstuk. Daar liet ik zien hoeveel procent van de bevolking van de onderscheiden regio's, steeds gemeten op basis van de representatieve steekproef die voor ons werd uitgevoerd door Pricon Teleservices in Emmen, het Nedersaksisch van die regio's beheerst en in welke mate, en hoe het zit met het mondeling gebruik thuis en het daadwerkelijk lezen. De

<i>gebied</i>	<i>inwonertal</i>	<i>thuis spreken van het Nedersaksisch, incl. + Nederlands</i>	<i>kunnen spreken</i>	<i>kunnen lezen</i>	<i>frequent lezen (wekelijks tot maandelijks)</i>
Groningen	574.500	261.972	446.387	417.087	266.568
Drenthe	482.500	255.243	369.595	399.510	240.768
Oost-Stellingwerf	21.500	6.343	10.492	14.341	10.213
West-Stellingwerf	26.000	13.832	16.796	20.072	13.598
Steenwijkerland	43.000	21.199	28.982	33.497	17.931
Twente	542.500	334.180	412.843	420.980	254.975
West-Overijssel	518.500	326.137	378.505	392.505	236.436
Achterhoek	354.000	210.984	258.420	310.458	160.362
Veluwe	472.500	174.825	229.635	308.543	162.540
<i>totaal</i>	3.035.000	1.604.715	2.151.655	2.316.993	1.363.391

Tabel 39. *Samenvattend: de beheersing en het gebruik van het Nedersaksisch naar inwonertallen. Elk aantal in de kolommen 3, 4, 5 en 6 is berekend op basis van het desbetreffende percentage van de inwonertallen in kolom 2. Elk percentage betreft dat voor het autochtone Nedersaksisch in de regio (zie ook paragraaf 2.10, tabel 28).*

negatieve verwachtingen die we eerder nogal eens tegenkwamen, werden door onze resultaten niet bewaarheid.

Een heel belangrijke vaststelling die ik heb gedaan is dat er steeds een aanzienlijk verschil bestaat tussen het feitelijke mondelinge gebruik thuis en de mondelinge beheersing. Dat er op dat punt een verschil zou bestaan was voor mij aannemelijk, maar dat het van de omvang zou zijn als nu is geconstateerd, hadden wij niet verwacht. Uit de vergelijking met het Fries echter is gebleken dat ook voor die regionale taal eenzelfde fors verschil is geconstateerd tussen het gebruik thuis en de beheersing.

Bij mijn vergelijkingen van de cijfers over het gehele gebied bood ik niet alleen een zo getrouw mogelijk overzicht van de mate waarin het Nedersaksisch wordt gebruikt en beheerst in de laatste paragraaf van hoofdstuk 2, maar ik heb bovendien in hoofdstuk 3 een verband kunnen leggen tussen de

mate van gebruik en de beheersing enerzijds en een aantal maatschappelijke kenmerken van de bevolking anderzijds, te weten leeftijd, opleiding, sekse en woonomgeving. Daarbij zijn de verwachtingen bevestigd, zowel ten aanzien van de aspecten 'feitelijk gebruik thuis' als de mate van beheersing. Ook voor het Nedersaksisch blijkt over de hele linie te gelden dat het gebruik en de beheersing per generatie afnemen, wat overeenkomt met het beeld dat bestaat voor veel andere regionale talen en dialecten.

Ook heb ik een verband geconstateerd tussen de categorieën 'hoogst genoten opleiding' en de mate van beheersing en gebruik. Globaal gesproken zijn het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch geringer naar gelang de hoogst genoten opleiding 'hogere' is. Daarnaast kunnen we wel constateren dat er ook bij de inwonerscategorieën met de hogere opleidingen een flink verschil is tussen het feitelijk gebruik en de beheersing. Verder blijkt er ook voor het Nedersaksisch, zoals ook voor andere streektaalen niet zelden is waargenomen, enig verschil te bestaan tussen mannen en vrouwen op het punt van het gebruik thuis en de beheersing.

Verrassender was de conclusie dat, toen ik op basis van de cijfers van Gorter en Jonkman 1995 het Fries vergelijkenderwijs in ons onderzoek betrok, deze regionale taal wat de mate van het mondeling gebruik thuis en van de mondelinge beheersing niet zonder meer als hoogste genoteerd zou kunnen worden als ik die taal zou moeten plaatsen in de 'rangorde' van beheersing en gebruik van het Nedersaksisch van de verschillende regio's. Het Fries blijkt wat de gebruiks- en beheersingsaspecten betreft qua percentages een positie in te nemen die vergelijkbaar is met die van het Nedersaksisch. Wat niet wil zeggen dat we het Nedersaksisch in alles met het Fries over een kam mogen scheren. Als we resultaten van onderzoek naar veranderingen in werkelijke tijd wat het Fries betreft vergelijken met de onze die gelden voor een vergelijking in schijnbare tijd, dan laat het Fries een betrekkelijk stabiel beeld zien met dus niet veel achteruitgang in beheersing en gebruik, terwijl in het geval van ons onderzoek in schijnbare tijd de generatiegewijze afname van gebruik en beheersing verontrustend kan worden genoemd. Verder heb ik de indruk dat juist bij de jongste, en door ons niet onderzochte categorie sprekers van het Nedersaksisch, dus de personen die jonger zijn dan 18, het Nedersaksisch nog maar weinig wordt gesproken en beheerst. Dat lijkt bij het Fries anders, al wordt de Friese taal op het schoolplein en in school, naar verluidt, nog maar door zo'n 9% van de kinderen gebruikt¹⁹.

Als hoofdconclusie wil ik laten gelden dat er bij de bevolking nog in aanzienlijke mate gebruik wordt gemaakt van het Nedersaksisch, zowel wat het

eigen mondeling gebruik betreft als met betrekking tot het lezen. Het *potentieel* gebruik is nog groter, omdat er grote groepen zijn die het Nedersaksisch wel kunnen spreken maar dat in de thuissituatie niet doen. Ook het aantal mensen dat het Nedersaksisch kan lezen is groter dan het aantal dat wekelijks tot maandelijks in het Nedersaksisch leest. Ook hier zou het gebruik van het Nedersaksisch waarschijnlijk gemakkelijk versterkt kunnen worden.²⁰ We kunnen dus stellen dat er nog een brede basis is van waaruit het Nedersaksisch in levend gebruik zou kunnen blijven bestaan. Tegelijkertijd moeten we echter constateren dat de tendens die het verschil in gebruik en beheersing tussen de generaties laat zien, juist wijst op een verminderende beheersing en een afnemend gebruik. Indien de terugloop generatiegewijs zo doorgaat, dan zal het Nedersaksisch op termijn ophouden te bestaan, aan die conclusie valt moeilijk te ontkomen.

Het is natuurlijk de vraag of dat inderdaad zo zal gebeuren. Het valt niet te voorspellen of er zich op enig moment een spontane, gunstige wending zal voordoen. Voor de overheden, instanties en personen die zich zorgen maken over de positie van het Nedersaksisch en die zich voor het behoud van het Nedersaksisch in levend gebruik willen inzetten, is het van belang te weten hoe dat behoud zou kunnen worden bevorderd. Ik kan hier geen pasklare oplossing bieden, maar het ligt voor de hand om op deze plaats nog eens te verwijzen naar het instrument dat het Europees handvest biedt aan de leden van de Raad van Europa, en ook naar de beleidsinspanningen zoals die al door een aantal overheden worden verricht. Zoals ook de Raad van Europa onlangs nog weer heeft uitgesproken ten aanzien van de toepassing van het handvest in Nederland, het is natuurlijk zeer aan te bevelen om het taalbeleid voor het Nedersaksisch te intensiveren. En wel juist in het algemene kader van het Europees handvest, want uitgerekend het internationale karakter daarvan en de instrumenten die er bij horen, zijn in principe op elke situatie toepasbaar bevonden en ze blijken ook in andere opzichten zeer doordacht te zijn.

Wat ons onderzoek in het verband van het handvest en het te intensiveren beleid te bieden heeft, en wat voor ons een hanteerbaar doel kan inhouden, vormt het gegeven dat er niet alleen nog een substantieel aantal sprekers van het Nedersaksisch is, maar dat er ook nog een groot potentieel is aan 'mogelijke gebruikers' van het Nedersaksisch. We hebben immers forse percentages kunnen noteren van personen die het Nedersaksisch thuis niet spreken, maar die het wel beheersen. Die personen zouden gemotiveerd kunnen worden om het Nedersaksisch (meer) te spreken. Verder zijn er onder de niet-Nedersaksischtaligen personen die duidelijk belangstelling hebben voor die

taal. Dat blijkt bijvoorbeeld uit onze cijfers over het lezen: teksten in het Nedersaksisch worden niet alleen door Nedersaksisch sprekkenden benut maar ook door anderstaligen.²¹ Het is heel wel mogelijk dat veel meer personen dan tot nu toe die het Nedersaksisch niet spreken, door kennis te nemen van Nedersaksische literatuur, muziek enz. worden geprikkeld om de regionale variant van hun regio actief te beheersen. Op kleine schaal zien we immers al dat zo'n proces plaatsvindt. De cursussen bijvoorbeeld die in de diverse regio's worden gehouden, worden door nogal wat personen bezocht die het Nedersaksisch niet spreken.

In het beleid voor het behoud van het Nedersaksisch zou erop ingezet moeten worden dat sprekers het Nedersaksisch zoveel mogelijk blijven gebruiken en dat degenen die het wel beheersen maar het niet of in maar weinig domeinen gebruiken, worden gemotiveerd om dat wel of vaker te doen. In beperkte mate zullen ook degenen die het Nedersaksisch niet actief beheersen, voldoende gemotiveerd kunnen worden om het Nedersaksisch erbij te leren, als een vorm van culturele verrijking.

Het grootste probleem vormt echter de teruggang die blijkt uit de vergelijkingen tussen de onderscheiden generaties. Hoe jonger de inwoners, hoe minder het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch is. Voorlichting aan ouders over de voordelen van meertaligheid en de ontwikkeling van modellen op basis waarvan in alle onderwijsvormen voldoende aandacht wordt geschonken aan de relevante regionale variant van het Nedersaksisch, lijken basisvoorwaarden te zijn waaraan in de komende tijd voldaan moet worden wil men dat ook jongeren het Nedersaksisch blijven spreken of dat ze die taal weer gaan spreken, en die taal willen overdragen op hun kinderen. In die richting wijzen ook de conclusies van de Raad van Europa in zijn recente visitierapportage over de toepassing van het Europees handvest in Nederland (d.d. 16 december 2004), en zo ook de aanbevelingen voor de toepassing van deel III van het Europees handvest op het Nedersaksisch in het rapport *Koesteren van een cultureel erfgoed* (Vliegenthart 2003).

NOTEN

1. Dit artikel is van de hand van één auteur, die de afronding van het onderzoek verzorgde en de eindverantwoordelijkheid voor dit artikel draagt. Hij is als streektaalfunctionaris voor het Stellingwerfs werkzaam op het streektaalinstituut voor de Stellingwerven, de Stellingwarver Schrieversronte. Hij dankt het bestuur van het streektaalinstituut voor de mogelijkheid om de nodige werktijd te gebruiken voor het schrijven van het onderhavige artikel en het onderzoek te doen dat eraan ten grondslag ligt. Ook het onderzoeksvoorstel was van zijn hand. Dat werd naderhand geconcretiseerd in samenwerking met Prof. dr. Siemon Reker, bijzonder hoogleraar Gronings en met Prof. dr. Hermann Niebaum, die als hoogleraar Nedersaksisch tevens de supervisie had van het geheel van het onderzoek. De uitvoering kon uiteraard pas plaatsvinden nadat de noodzakelijke subsidie was toegezegd, zie hiervoor ook noot 14. De inzet van SONT daarbij verdient uitdrukkelijk vermelding. Dit artikel heeft geprofiteerd van discussie met en van commentaar van Hermann Niebaum en Siemon Reker. Voor de prettige samenwerking wil de auteur hierbij graag zijn dank uitspreken. Voor de 'samenvatting en perspectieven' in het Engels en het Duits is hij Marian Boers resp. Hans van Borselen erkentelijk. Dank verdienen ook drs. Anneke Bergsma en haar collega's van Pricon Teleservices in Emmen voor de goede contacten, de wijze waarop de interviews in kort tijdsbestek werden afgenomen en voor de heldere wijze van presenteren van de gegevens.
2. Het West-Overijssels wordt ook wel aangeduid als Sallands. Voor het Nedersaksische gebied van Zwolle tot Twente is dat een benaming die niet gauw misverstaan zal worden. Maar voor de variëteiten in Overijssel westelijk van Zwolle is het een aanduiding die gemakkelijk tot twijfel leidt. Men kan het Kampers tot het Sallands rekenen, maar even gemakkelijk zeggen autochtonen dat het Kampers niet echt bij het Sallands hoort. Ook de Nedersaksische variëteiten in plaatsen als Vollenhove, Sint-Jansklooster en Blokzijl kan men beter niet zonder meer Sallands noemen. We hebben in het verband van ons onderzoek de benaming West-Overijssels genomen als overkoepelende aanduiding voor het grote gebied van West-Overijssel, met uitsluiting van het Stellingwerfs van Steenwijkerland. De benaming West-Overijssels is in geografisch opzicht niet onjuist, terwijl de naam 'Sallands' zonder nadere toelichting te veel overeenkomsten in taalstructuur zou suggereren tussen de westelijke variëteiten in West-Overijssel en het oostelijke Sallands.
3. De lezer kan zich snel en tegelijk breed oriënteren over de Nederlandse variëteiten van het Nedersaksisch door kennis te nemen van de relevante delen uit de SDU-reeks *Taal in stad en land* die het taalgebied betreffen. Het gaat om *Gronings* door Siemon Reker, *Drents* door Henk Bloemhoff en Henk Nijkeuter, *Stellingwerfs* door Henk Bloemhoff, *Sallands*, *Twents* en *Achterhoeks* door Jan Nijen Twilhaar en *Utrechts*, *Veluws* en *Flevolands* door Harrie Scholt-

- meijer. Er wordt op dit moment gewerkt aan een handboek Nedersaksisch, dat naar verwachting in 2006 zal worden voltooid.
4. Natuurlijk zou een onderzoek 'over de grens' dat rechtstreeks vergelijkbaar is met het onze, welkom zijn. Vandaag de dag moeten onderzoeksopzetten echter beperkt worden gehouden vanwege de financiële (on)mogelijkheden en de voorwaarden van subsidiënten om snel met resultaten te komen. Er zijn overigens over het Nedersaksisch/Nederduits in Noord-Duitsland wel cijfers beschikbaar, zoals in Stellmacher 1987 en Niebaum en Macha 1999. Ze komen zijdelings aan de orde in paragraaf 3.6.
 5. De Nederlandse vertaling van het handvest vindt men o.m. in het *Tractatenblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jg. 1993 nr. 199. Voor met name degenen die niet op de hoogte zijn van de doelstellingen in het kader van het Europees handvest, kan het de moeite waard zijn kennis te nemen van de tekst van de preambule. Verder kan men informatie vinden via het internetadres van de Raad van Europa: www.coe.net.
 6. De situatie van het Nedersaksisch in relatie tot het Europees handvest is het meest recent beschreven in Vliegenthart 2003. Ook Van der Goot 2003 en het internetadres www.sont.nl bieden waardevolle informatie. Interessant zijn ook de periodieke rapportages door het Committee of Experts van de Raad van Europa en de aanbevelingen van de Raad van Ministers daarbij, in het bijzonder die van 16 december 2004 (COE 2004).
 7. Zo hadden staatssecretaris G.M. de Vries van Binnenlandse Zaken en de Nedersaksische provincies en Stellingwerfse gemeenten op 9 mei 2000 een bestuurlijk overleg over de verdere erkenning van het Nedersaksisch. Daarin huldigde de staatssecretaris het standpunt dat er voldoende draagvlak moest blijken uit het ambitieniveau, de beleidsplannen en de concrete beleidspraktijk van de regionale en lokale overheden die samenwerken voor de erkenning van het Nedersaksisch. Hij gaf aan 'dat het beleid t.a.v. de regionale taal primair de verantwoordelijkheid is van de bevolking en de decentrale overheden binnen het betreffende taalgebied', waarbij 'de democratische besluitvorming t.a.v. het Nedersaksisch door staten en gemeenten gewaarborgd zou kunnen worden' door beoordeling van de concrete voorstellen. Binnenlandse Zaken zou een aanvullende rol kunnen spelen. Bij wijze van vergelijking wil ik er melding van maken dat voor de provincie Fryslân de verantwoordelijkheden al uitdrukkelijk vastliggen: de provincie acht zich hoofdverantwoordelijk voor het Fries, waarnaast er een belangrijke, aanvullende rol is voor de rijksoverheid. De Stellingwerfse gemeenten - in Friesland dus - zijn als eersten verantwoordelijk voor het Stellingwerfs, waarbij de provincie een zogeheten volgend beleid voert.
 8. Zie Bloemhoff 1998 voor een uitvoerig verslag, en zie ook het weekblad *Stellingwerf. Nieuwsblad voor Zuidoost-Friesland* d.d. 8-7-1998.
 9. De lezer moet erop bedacht zijn dat de tellingen en analyses in die pilot zowel als in het onderzoek waarover hier verslag wordt gedaan, steeds gebaseerd zijn op 'gerapporteerd gedrag'. Een wezenlijk aspect van de gehouden interviews is

namelijk dat steeds gevraagd is opgave te doen over de mate waarin men het Nedersaksisch zelf gebruikt en beheerst. Dat is iets anders dan, of dat hoeft althans niet steeds gelijk te zijn met wat uit observatie van de praktijk en toetsing van de de feitelijke beheersing zou kunnen blijken.

10. Zie onder meer de internetsite van SONT: www.sont.nl.
11. Met het zoeken naar de verschillen in gebruik en beheersing tussen 'stad' en 'platteland' richten we ons wel weer op de onderscheiden delen van het gebied, hoewel de vraagstelling vanuit het perspectief op het geheel komt. Dat heeft in dit geval een belangrijk voordeel, zoals in de desbetreffende paragraaf zal blijken.
12. Kleine 'randvariëteiten' als het 'Urkers' en het dialect van Kollum e.o. in Friesland moesten helaas buiten beschouwing blijven.
13. De enquêtevragen in West-Stellingwerf waren in het eerdere onderzoek aan de geïnterviewden gesteld, aansluitend op een aantal vragen van een politieke enquête over het te vermoeden stemgedrag. Het ging dus om personen van 18 jaar en ouder.
14. Mede namens Hermann Niebaum en Siemon Reker dank ik de provinciale besturen van Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland en de gemeentebesturen van Oost- en West-Stellingwerf (Fr.) en Steenwijkerland (Ov.) nogmaals uitdrukkelijk voor hun financiële bijdragen. Toen het achteraf erg aantrekkelijk bleek om de enquête toch ook nog eens in West-Stellingwerf uit te voeren, was de provincie Groningen snel bereid deze extra inspanning te financieren, waarvoor wij het provinciaal bestuur van Groningen nog eens extra dank willen zeggen. Een bijzonder woord van dank geldt zeker ook het bestuur van Het Plantenfonds te Steenderen en het Prins Bernhard Cultuurfonds te Amsterdam, die in belangrijke mate hebben gesubsidieerd.
15. Voor de indeling van Overijssel en Gelderland heb ik eerder de hulp ingeroepen van drs. Philo Bloemhoff-de Bruijn, projectleider streektaal van de Stichting IJsselacademie te Kampen en dr. Lex Schaars, als taalkundige verbonden aan het Staring Instituut te Doetinchem.
16. Anecdotisch is het voorval waarbij een medewerker van de IJsselacademie te Kampen door iemand van de Kamper locale omroep werd gevraagd om nu eens in het Kampers voor de radio te spreken, en niet in het Nedersaksisch waar ze voortdurend over had gesproken.
17. Dit is bepaald niet zomaar een veronderstelling. Anecdotisch is het voorval waarbij de auteur van dit boek onlangs door een Stellingwerfse kreeg toegevoegd: 'Ik kan het Stellingwerfs niet lezen, en als ik het zou kunnen, zou ik het niet willen lezen. 't Moet voor iedereen Nederlands zijn!'. Het gaat vast niet om een te verwaarlozen percentage taalgebruikers dat dat soort opvattingen heeft, want de waardering voor het gebruik van een regionale taal is niet onverdeeld gunstig. Zo leverde een peiling binnen een studentenvereniging van de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden op dat 16% van de studenten het gebruik

van het Fries binnen die onderwijsinstelling zou willen verbieden, dit volgens een bericht in het magazine van die hogeschool uit 2004.

18. Met dank aan Peter Meindersma (Rijksuniversiteit Groningen), die op basis van de gegevens van Pricon Teleservices de telling voor deze paragraaf uitvoerde.
19. Dit cijfer komt uit een bericht in de *Leeuwarder Courant* over een steekproef die gehouden werd door Omrop Fryslân, de regionale oproep van Friesland. Het cijfer zegt overigens niets over de beheersing, die immers sterk kan afwijken van het feitelijke gebruik in een bepaald domein. Dat bleek niet alleen in Gorter en Jonkman 1995, maar ook uit ons onderzoek naar het Nedersaksisch.
20. Ook Vliegthart 2003 wijst op de noodzaak om het Nedersaksisch veel meer zichtbaar te maken en om meer teksten in het Nedersaksisch te doen gebruiken.
21. Dat die belangstelling er is, wordt alleen al duidelijk door de wekelijkse Stellingwerfstalige column *Klunderen* in de *Leeuwarder Courant*, die niet alleen door Stellingwerfers maar ook door veel Fries- en Nederlandstaligen wordt gelezen.

Summary and perspectives

The responsibility for the Low Saxon language in the Netherlands (= *Nedersaksisch*) is mainly borne by a group of six lower authorities, viz. the provinces of Groningen, Drenthe, Overijssel and Gelderland and the municipalities of Ooststellingwerf and Weststellingwerf in the province of Friesland. They were willing to co-finance our research, as was the municipality of Steenwijkerland in Overijssel.

Just like the regional vernacular institutes they can benefit from the outcome of the research. After all it is they who formulate all the policies for *Nedersaksisch* in their province or region (with the exception of Steenwijkerland), and then it is useful to have insight into the situation. The latter was also the main purpose for the Low Saxon Institute of the State University of Groningen and for the S.O.N.T., the vernacular umbrella organisation in the *Nedersaksisch* speaking region, to have the research carried out whose account you will find in this publication.

The results of that research give an overall picture of command and use of *Nedersaksisch* in the Netherlands. They were obtained by telephone interviews by means of a standard questionnaire for the entire region. Only the name of the language varied according to its use in the nine different areas. The provinces of Groningen and Drenthe were each treated as separate regions and for their areas Westerkwartier in Groningen and the municipality of Westerveld in Drenthe language names were used that specify the subsystems within the various regions more closely.

Overijssel was divided into three parts: the municipality of Steenwijkerland in the Northwest, the area of Twente in the East and thirdly the area of West Overijssel. Because of the multiform linguistic situations, a diversity of language names was used for West Overijssel. For the province of Gelderland the Veluwe area – i.e. the Veluwe dialect speaking municipalities there – and the Achterhoek area got separate descriptions. For the region of Stellingwerf in South-East Friesland the municipalities of West- and Oost-Stellingwerf were treated as separate areas.

Never before uniform studies were done into the *Nedersaksisch* of the Netherlands as a whole and of the kind as conducted and described by us now. Apart from into the oral command of the language and speaking it at home we have been able to carry out research into reading skills and the frequency

of reading. As far as we have been able to ascertain, these aspects were never before researched on a scale it was done here and when there was previous research, this was only occasional or fragmented for smaller areas. This is the reason why comparisons in the analyses and considerations were made with an existing view and not with expectations based on extensive research in the past.

For the first time the results are charted and presented as a whole. Should we want to make comparisons with previous results, this will only be possible with hypotheses obtained by extrapolation of figures from a certain region. Such was the case in the province of Groningen, where in the past the regional broadcasting station did a non-selective spot check on the matter. Their results led to the assumption that approximately 65% of the population of the Low Saxon region in the Netherlands spoke that language, which would bear down to a number of speakers of approximately 1.8 million. If we compare this percentage of 65 with the results of our survey, our measurements show a lower score where for the most part people use *Nedersaksisch* at home, but 'being able to speak the language' shows a clearly higher one, this with the exception of the Veluwe and the (small) area of Oost-Stellingwerf.

The following table shows a recapitulation of the 'speaking at home', the ability to speak, the reading and the frequent reading, compared to the populations of the various regions. The percentages can be found in section 2.10. It is important to state that our research was based on the self-estimations of the people who answered the questions, so on 'self-reported behaviour'. Their results may, of course, differ from the actual behaviour and from the actual command.

Similar impressions can be found in the tables of the separate regions in the first chapter. There I showed the percentages of the populations in the various regions that had command of *Nedersaksisch* of those particular regions and to what degree and the facts about the oral use at home and their actual reading, all this always measured on the basis of the spot check. The negative estimations you see quite often were not confirmed by the results.

A most important conclusion is that there is always a big difference between the actual use at home and the command of the language. That there would be a difference in this matter was very likely, but that it would be so extensive as the conclusion is now was beyond expectation. Comparison to the Frisian language shows the same big difference between the reported use at home and the actual command of that regional language.

Area	Population	Speaking <i>Nedersaksisch</i> at home, incl. Dutch	Ability to speak	Ability to read	Frequent reading (weekly to monthly)
Groningen	574.500	261.972	446.387	417.087	266.568
Drenthe	482.500	255.243	369.595	399.510	240.768
Ooststellingwerf	21.500	6.343	10.492	14.341	10.213
Weststellingwerf	26.000	13.832	16.796	20.072	13.598
Steenwijkerland	43.000	21.199	28.982	33.497	17.931
Twente	542.500	334.180	412.843	420.980	254.975
West-Overijssel	518.500	326.137	378.505	392.505	236.436
Achterhoek	354.000	210.984	258.420	310.458	160.362
Veluwe	472.500	174.825	229.635	308.543	162.540
<i>Total</i>	3.035.000	1.604.715	2.151.655	2.316.993	1.363.391

Table 39. *Recap: the command and the use of Nedersaksisch in populations. Each number in the columns 3, 4, 5 and 6 has been calculated on the basis of the percentages concerned of the populations in column 2. Each percentage concerns the native Nedersaksisch in that particular region (see also section 2.10, table 28).*

The comparisons of the figures of the entire region not only offer an overall view of the degree in which *Nedersaksisch* (in the Netherlands) is being used and in which people have command of it (e.g. see table 28), but they also show a connection between the degree of use and command on the one hand and a number of social characteristics of the population on the other, i.e. age, education, sex and habitat, viz. are they living in cities and regional centers or in the country side. With this the expectations were con-

firmed, both concerning the aspects 'actual use at home' and the degree of command of the language.

On all points there is a discernable decline of use and command of *Nedersaksisch* over the generations, which corresponds with the impression that exists on many other regional languages and dialects. There was also a connection between the categories 'highest education received' and the degree of command and use. Roughly speaking the use and command of *Nedersaksisch* is less as the 'highest education received' is 'higher'.

However, I ascertained that there is a considerable difference between the use and the actual command in the category of people with the 'higher education'. In this category people have a greater command of *Nedersaksisch* than might be presumed. Also, it turns out that there is some difference between men and women as regards use at home as well as command, a phenomenon that often goes for other regional languages too.

All the more surprising is the conclusion that, when for comparison the Frisian language was included in this research on the basis of the figures of Gorter and Jonkman 1995, this specific regional language would not rank 'highest' with regard to the degree of oral use at home and oral command if placed in the ranking of use and command of *Nedersaksisch* in the various regions. As for the use and command characteristics considered here Frisian proves to be comparable to the position of *Nedersaksisch* in percentages. But if we compare the results of research into 'change in real time' of command and use of Frisian to ours, then the Frisian language shows a stable picture, so with little decrease in command and use, whereas in our research – into apparent time – the decline of *Nedersaksisch* in use and command over the generations could be called disturbing. Furthermore I have the impression that just among the category of speakers of *Nedersaksisch* not included in our research, those of 18 years old and younger, only few speak or have command of *Nedersaksisch*. This seems different with Frisian, even though, according to reports, at school and in the school playing grounds approximately only 9% of the children use the Frisian language. If we make comparisons with the situation *Nedersaksisch*/Low German in Germany, then we see that the 'speaking skills' in the German state Niedersachsen take a middle position compared to Dutch regions.

My principal conclusion is that the population still uses *Nedersaksisch* widely, both with regard to its own oral use and to reading. The *potential* use is even greater, because there are big groups who are able to speak *Nedersaksisch*, but who do not do so in their home situation. Also the number of people, able to read *Nedersaksisch* is larger than the number of people who

read in *Nedersaksisch* weekly or monthly. In these cases too the use of *Nedersaksisch* could - in all probability - be easily strengthened. We can state that there is still a broad basis from which the use of *Nedersaksisch* as a living language could remain existent. At the same time we have to conclude that the tendency shown by the difference in use and command between the generations, points to a diminishing command and a declining use. If this decline in generations to come continues in this way, then in the future the *Nedersaksisch* will come to an end, a conclusion not to be avoided. Of course the question is if this will actually happen. It remains to be seen if, at some point in the future, things will not take a spontaneous turn for the better.

For the authorities, organisations and persons who worry about the position of *Nedersaksisch* and who are willing to dedicate themselves to its preservation and use, it is important to know how the preservation can be fostered. Of course, it is not possible to present cut-and-dried solutions here, but reference to the instrument offered by the European Charter to members of the Council of Europe leaps to mind first, and the policymaking by the authorities. As the Council of Europe has recently declared as regards the application of the Charter in the Netherlands, it is advisable to intensify the language policy for *Nedersaksisch*. This in the general framework of the European Charter, for precisely its international character and the instruments going with it, have proved to be applicable in every situation and also in other respects they are well thought-out.

What our research has to offer in the framework of the Charter and the policy to intensify, and what an objective, which we can manage, may comprise is the fact that not only there is still a substantial number of speakers of *Nedersaksisch*, but also that there is a large potential of 'possible users' of *Nedersaksisch*. After all, we have been able to write down large percentages of persons who do not speak *Nedersaksisch* at home, but who have command of the language. Those persons could be motivated to speak *Nedersaksisch* (more). Furthermore, among the non-*Nedersaksisch*-speaking persons there are clearly people who are interested in this language. Our figures about reading e.g. show that texts in the *Nedersaksisch* language are not only used by *Nedersaksisch* speaking persons. It is possible that more persons than now who do not speak *Nedersaksisch*, are stimulated into having a ready command of the regional variant in their region after they have been introduced to *Nedersaksisch* literature, music etc. After all we see these processes already taking place on a small scale. E.g. the courses taught in

several regions, are taken by quite a number of persons who do not speak *Nedersaksisch*.

The policy for the preservation of *Nedersaksisch* should be aimed at speakers of *Nedersaksisch* to use it as much as possible and at those who have command of this language, but do not use it at all or only in few domains to start using it. On a limited scale those who do not have an active command of *Nedersaksisch* can be motivated to learn *Nedersaksisch* as an extra, as a form of cultural enrichment.

The biggest problem is the decline shown by the comparisons between the various generations. The younger the inhabitant, the less use and command of *Nedersaksisch*. Information to the parents about the advantages of multilingualism and the development of schemes on the basis of which in all educational forms sufficient attention will be paid to the relevant regional variant of *Nedersaksisch*, seem to be basic conditions that will have to be met in the near future if we want the young people too to continue speaking *Nedersaksisch* or start to speak that language again and to pass it on to their children. The conclusions of the Council of Europe in the recent visiting report about the application of the European Charter in the Netherlands (16 December 2004), also point in that direction as does the advice for the application of part III of the European Charter on *Nedersaksisch* in the report *Cherishing a cultural heritage* (Vliegthart 2003).

Zusammenfassung und Perspektiven

Von Amts wegen ist eine Gruppe von sechs nachgeordneten Behörden für das *Nedersaksisch* (= das 'Niedersächsische' in den Niederlanden) verantwortlich: die Provinzen Groningen, Drenthe, Overijssel und Gelderland sowie die Gemeinden Oost-Stellingwerf und West-Stellingwerf in der Provinz Friesland. Sie waren bereit, die Untersuchung finanziell zu unterstützen, wie übrigens auch die Gemeinde Steenwijkerland in der Provinz Overijssel. Wie die regionalen Sprachinstitute können auch die genannten Provinzen und Gemeinden aus den Ergebnissen unserer Untersuchung Nutzen ziehen. Sie sind nämlich (mit Ausnahme der Gemeinde Steenwijkerland) jeweils für die Art des politischen Umgangs mit dem *Nedersaksisch* in ihrer Provinz bzw. Region verantwortlich, und von daher ist es nützlich, Einsicht in die tatsächlichen Sprachverhältnisse zu haben. Letzteres war auch das Hauptanliegen für das Nedersaksisch Instituut der Rijksuniversiteit Groningen sowie SONT, die Dachorganisation für die Regionalsprache im *nedersaksischen* Sprachgebiet, die Untersuchung durchzuführen, von der hier berichtet wird.

Die Untersuchung bietet ein umfassendes Bild von der Beherrschung und Verwendung des 'Niedersächsischen' in den Niederlanden. Es wurde mit Hilfe von Telefoninterviews auf der Basis eines standardisierten Fragebogens für das Gesamtgebiet gewonnen. Lediglich die Sprachbezeichnung variierte, in Abhängigkeit vom Gebrauch in der jeweiligen Region. Das Gesamtgebiet wurde in neun Regionen aufgeteilt, vornehmlich auf dem Hintergrund der politischen Einteilung, allerdings haben auch sprachliche Überlegungen eine Rolle gespielt. Dies hatte zur Folge, dass die Provinzen Groningen und Drenthe jeweils als ein Gebiet behandelt wurden, wobei für das groningische Teilgebiet Westerkwartier und die drenthische Gemeinde Westerveld Sprachbezeichnungen verwendet wurden, die einzelne Subsysteme innerhalb dieser Regionen näher spezifizieren.

Die Provinz Overijssel wurde dreigeteilt, und zwar in die Gemeinde Steenwijkerland im Nordwesten, die Region Twente im Osten und das Gebiet West-Overijssel. Für letzteres wurden – auf Grund der vielgestaltigen Sprachsituation – unterschiedliche Sprachbenennungen verwendet. In Gelderland wurden das Gebiet der Veluwe, d.h. der Veluws sprechenden Gemeinden, und das des Achterhoek selbstverständlich in eigenen Einheiten beschrieben. Für das Gebiet Stellingwerf in Südost-Friesland sind die Gemeinden West-Stellingwerf und Oost-Stellingwerf jeweils als separate Gebiete behandelt.

Untersuchungen nach dem Status des ‚Niedersächsischen‘ in den Niederlanden sind in dem Umfang, wie er im Rahmen des hier beschriebenen Projekts erfolgte, bisher nicht durchgeführt worden. Neben der mündlichen Beherrschung und der Verwendung zu Hause ging es uns auch um die Lesefähigkeit und die Häufigkeit des Lesens. Auch diese Aspekte waren, soweit wir feststellen konnten, noch nicht eher in dem an dieser Stelle präsentierten Maße untersucht worden; dies war allenfalls hier und da beiläufig oder fragmentarisch für kleinere Gebiete geschehen. Dies ist die schlichte Begründung dafür, dass ich mich in den Vergleichen vor allem auf die bestehenden Vorstellungen beziehen musste und nicht von Erwartungen auf der Basis älterer umfassender Forschungen ausgehen konnte. Die Ergebnisse der Untersuchung verschaffen uns erstmals ein Gesamtbild. Wollen wir dennoch mit früheren Resultaten vergleichen, dann kann dies nur auf der Grundlage von Annahmen geschehen, die durch Extrapolierung älterer Zahlen für eine bestimmte Region gewonnen wurden. So ist z.B. in der Provinz Groningen, in der der regionale Rundfunk vor einiger Zeit eine Repräsentativumfrage durchführte, mit Blick darauf die Vorstellung aufgekommen, dass noch ungefähr 65% der Einwohner des ‚niedersächsischen‘ Sprachgebiets ihre Regionalsprache sprechen würde, was einer Sprecheranzahl von rund 1,8 Millionen entspräche. Vergleichen wir diesen Prozentsatz mit den Ergebnissen unserer Enquête, dann zeigen die Erhebungen zur überwiegenden Sprachverwendung in der häuslichen Umgebung bezüglich des *Nedersaksisch* zwar ein niedrigeres Ergebnis, die zur Sprachkompetenz jedoch ein deutlich höheres (von der Veluwe und der kleinen Region Oost-Stellingwerf einmal abgesehen).

In der nachstehenden Tabelle fassen wir die Sprachverwendung in der häuslichen Umgebung, die Sprach- und Lesekompetenz sowie die Lesehäufigkeit zusammen, und zwar umgerechnet auf die Einwohnerzahl der verschiedenen Gebiete. Die Prozentzahlen sind in Abschnitt 2.10. zu finden. Es ist wichtig, darauf hinzuweisen, dass unsere Untersuchung auf der Selbsteinschätzung der Befragten basiert. Diese Ergebnisse können von der tatsächlichen Verwendung und Beherrschung abweichen.

Ähnliche Eindrücke vermitteln die Tabellen für die einzelnen Regionen im ersten Kapitel. Dort habe ich gezeigt, wie viel Prozent der Bevölkerung der verschiedenen Regionen, jeweils auf der Basis unserer repräsentativen Stichprobe, das *Nedersaksisch* der Region beherrscht und in welchem Maße, und wie es mit der mündlichen Verwendung zu Hause und der tatsächlichen Anwendung beim Lesen steht. Die negativen Erwartungen, denen wir hier und da begegnet waren, wurden nicht bestätigt.

Gebiet	Einwohnerzahl	Verwendung <i>Nedersaksisch</i> (+ <i>Niederländisch</i>) zu Hause	Sprechen können	Lesen können	häufig lesen (wöchentl. bis monatlich)
Groningen	574.500	261.972	446.387	417.087	266.568
Drenthe	482.500	255.243	369.595	399.510	240.768
Oost-Stellingwerf	21.500	6.343	10.492	14.341	10.213
West-Stellingwerf	26.000	13.832	16.796	20.072	13.598
Steenwijkerland	43.000	21.199	28.982	33.497	17.931
Twente	542.500	334.180	412.843	420.980	254.975
West-Overijssel	518.500	326.137	378.505	392.505	236.436
Achterhoek	354.000	210.984	258.420	310.458	160.362
Veluwe	472.500	174.825	229.635	308.543	162.540
<i>Total</i>	3.035.000	1.604.715	2.151.655	2.316.993	1.363.391

Tabelle 39. Zusammenfassung: Beherrschung und Verwendung des *Nedersaksisch* nach Einwohnerzahlen. Jede Zahl in den Spalten 3 bis 6 wurde auf der Basis des betreffenden Prozentsatzes der Einwohnerzahlen aus Spalte 2 berechnet. Jede Prozentangabe bezieht sich auf das autochthone *Nedersaksisch* der jeweiligen Region (vgl. auch Abschnitt 2.10, Tabelle 28).

Es ist sehr wichtig festzustellen, dass es jeweils einen beträchtlichen Unterschied gibt zwischen der tatsächlichen Verwendung in häuslicher Umgebung und der Sprachbeherrschung. Dass es hier Unterschiede geben würde, war für mich nicht überraschend, dass dies allerdings in solchem Maße der Fall sein würde, hatten wir nicht erwartet. Bei einem Blick auf das Friesische stellt sich jedoch heraus, dass auch bezüglich dieser Regionalsprache ein gleichermaßen großer Unterschied zwischen Verwendung zu Hause und Beherrschung konstatiert wurde.

Mit meinen Zahlenvergleichen über das Gesamtgebiet hin habe ich im letzten Abschnitt von Kapitel 2 nicht nur einen Überblick über Verwendung und Beherrschung des *Nedersaksisch* gegeben, sondern ich habe überdies in Kapitel 3 einen Zusammenhang zwischen Verwendung und Beherrschung einerseits und einer Reihe von gesellschaftlichen Variablen der Bevölkerung

– Alter, Schulbildung, Geschlecht und Wohnlage – andererseits feststellen können. Dabei wurden die Erwartungen bestätigt, sowohl in Hinsicht auf den Aspekt ‘tatsächliche Verwendung zu Hause’ als auch das Maß der Beherrschung.

Auch für das *Nedersaksisch* scheint auf der ganzen Linie zu gelten, dass Verwendung und Beherrschung per Generation abnehmen, was mit der Vorstellung übereinstimmt, die man von vielen anderen Regionalsprachen und Dialekten hat. Auch hat sich ein Zusammenhang gezeigt zwischen den Kategorien ‘höchster Ausbildungsabschluss’ und dem Maß von Beherrschung und Verwendung. Ganz pauschal sind Verwendung und Beherrschung des *Nedersaksisch* geringer, wenn der Ausbildungsabschluss ‘höher’ ist. Daneben können wir konstatieren, dass auch in den gebildeteren Kreisen ein deutlicher Unterschied zwischen tatsächlicher Verwendung und Beherrschung besteht. Allerdings wird das *Nedersaksisch* in dieser Gruppe in stärkerem Maße beherrscht als man vermuten würde. Ferner scheint auch für das *Nedersaksisch* zu gelten, was nicht selten auch schon für andere Dialekte festgestellt wurde, dass zwischen Männern und Frauen deutliche Unterschiede in der Verwendung zu Hause und der Beherrschung bestehen.

Überraschender ist die Schlussfolgerung, dass, als ich auf der Grundlage der Zahlen von Gorter und Jonkman (1995) das Friesische vergleichend in unsere Untersuchung einbezog, diese Regionalsprache bezüglich der mündlichen Verwendung zu Hause und der mündlichen Beherrschung nicht mehr ohne weiteres an erster Stelle einzuordnen war. Das Friesische scheint, was Verwendung und Beherrschung angeht, qua Prozentzahlen eine mit dem *Nedersaksisch* vergleichbare Position einzunehmen. Das soll natürlich nicht bedeuten, dass wir *Nedersaksisch* und Friesisch in allem über einen Kamm scheren dürfen. Wenn wir die Ergebnisse der Untersuchung nach Veränderungen *in real time* für das Friesische mit den unsrigen *in apparent time* vergleichen, dann zeigt das Friesische ein ziemlich stabiles Bild mit entsprechend wenig Rückgang bezüglich Beherrschung und Verwendung, während in unserer Untersuchung *in apparent time* per Generation eine beunruhigende Abnahme von Verwendung und Beherrschung zu konstatieren ist. Des Weiteren habe ich den Eindruck, dass gerade bei der jüngsten, durch uns nicht untersuchten Sprecherkategorie, d.h. den Personen, die jünger sind als 18 Jahre, das *Nedersaksisch* nur noch in geringem Maße gesprochen und beherrscht wird. Das scheint beim Friesischen anders zu sein, auch wenn, wie man hört, das Friesische auf dem Schulhof und in der Schule nur noch von 9% der Kinder verwendet wird. Wenn wir dies mit der Lage des Niederdeutschen in Deutschland vergleichen, dann scheint die Sprachkompe-

tenz z.B. im Land Niedersachsen im Vergleich mit unseren Regionen einen Mittelplatz einzunehmen.

Meine Hauptschlussfolgerung geht dahin, dass das *Nedersaksisch* durch die Bevölkerung noch in beträchtlichem Maße verwendet wird, sowohl hinsichtlich der mündlichen Verwendung als auch mit Blick auf das Lesen. *Potentiell* ist die Verwendung noch größer, weil große Gruppen zwar eine *Nedersaksische* Sprachkompetenz besitzen, diese aber in der häuslichen Umgebung nicht anwenden. Auch die Zahl derer, die eine Lesekompetenz besitzen, ist größer als die Anzahl derjenigen, die wöchentlich bis monatlich *Nedersaksisch* liest. Auch auf diesem Felde könnte der Gebrauch des *Nedersaksisch* vermutlich relativ einfach verstärkt werden. Wir können demnach annehmen, dass es noch eine breite Grundlage gibt, von der aus das *Nedersaksisch* am Leben erhalten werden könnte. Gleichzeitig müssen wir jedoch konstatieren, dass die Tendenz, die die Unterschiede in Verwendung und Beherrschung zwischen den Generationen erkennen lässt, gerade auf einen Rückgang in Beherrschung und Gebrauch weisen. Wenn die Abnahme per Generation sich in dieser Weise fortsetzt, dann wird das *Nedersaksisch* allerdings in absehbarer Zeit untergegangen sein.

Es ist natürlich die Frage, ob dies tatsächlich passieren wird. Es ist nicht vorherzusagen, ob irgendwann eine spontane, günstige Wende eintreten wird. Für die Behörden, Instanzen und Persönlichkeiten, die sich um die Stellung des *Nedersaksisch* sorgen und die sich für den Erhalt dieser Sprache im lebendigen Gebrauch einsetzen wollen, ist es von Bedeutung zu wissen, wie man dies ins Werk setzen kann. Ich kann hier keine fertigen Lösungen bieten, aber es liegt auf der Hand, um an dieser Stelle noch einmal auf das Instrument zu verweisen, das die Europäische Charta den Mitgliedern des Europarats bietet, und auch auf die politischen Anstrengungen, die amtlicherseits bereits unternommen werden. Es erscheint sehr empfehlenswert, den sprachpolitischen Einsatz für das *Nedersaksisch* zu intensivieren, wofür sich unlängst auch der Europarat mit Blick auf die Durchsetzung der Charta in den Niederlanden ausgesprochen hat. Und dies durchaus im größeren Rahmen der Europäischen Charta, denn gerade deren internationaler Charakter einschließlich der Instrumente, die die Charta bietet, haben sich im Grundsatz auf alle Situationen anwendbar erwiesen, und sie scheinen auch in anderer Hinsicht wohlüberlegt zu sein.

Was unsere Untersuchung im Zusammenhang der Charta und der zu intensivierenden Politik bereitstellt und was für uns eine praktikable Zielvorstellung beinhaltet, ist die Tatsache, dass es nicht allein noch eine substantielle Anzahl von Sprechern des *Nedersaksisch* gibt, sondern dass überdies

noch ein großes Potenzial an möglichen ‘Sprachverwendern’ vorhanden ist. Jedenfalls haben wir beträchtliche Prozentzahlen von Personen notieren können, die das *Nedersaksisch* zwar beherrschen, es zu Hause aber nicht sprechen. Diese könnten motiviert werden, die Regionalsprache (häufiger) zu verwenden. Des Weiteren sind unter den Nichtsprechern des *Nedersaksisch* auch solche, die für diese Sprache ein deutliches Interesse haben. Dies können wir etwa aus unseren Zahlen bezüglich des Lesens ableiten: *Nedersaksische* Texte werden nicht nur durch Sprecher des *Nedersaksisch* gelesen, sondern auch durch Anderssprachige. Es erscheint durchaus möglich, dass mehr Personen als bis jetzt, die des *Nedersaksischen* nicht mächtig sind, durch die Kenntnisnahme *nedersaksischer* Literatur, Musik usw. angeregt werden, sich die regionale Sprachvariante ihrer Region anzueignen. Im kleineren Rahmen sehen wir bereits, dass entsprechende Prozesse stattfinden. Die Sprachkurse z.B., die in den verschiedenen Regionen abgehalten werden, haben zahlreiche Teilnehmer, die das *Nedersaksisch* nicht sprechen.

Die sprachpolitischen Ansätze zum Erhalt des *Nedersaksisch* müssten sich vor allem darauf konzentrieren, dass Sprecher des *Nedersaksisch* ermutigt werden, diese Sprache auch weiterhin zu verwenden und dass diejenigen, die sie zwar beherrschen, aber nicht oder nur in wenigen Domänen verwenden, motiviert werden, um dies wohl und in mehreren Domänen zu tun. In beschränktem Maße dürften auch solche, die das *Nedersaksisch* nicht aktiv beherrschen, dazu gebracht werden können, sich die Regionalsprache als eine Form kultureller Bereicherung zu eigen zu machen.

Das größte Problem bildet jedoch der Rückgang, der sich in den Vergleichen zwischen den verschiedenen Generationen darstellt. Je jünger die Einwohner, desto geringer Gebrauch und Verwendung des *Nedersaksisch*. Die Aufklärung der Eltern bezüglich der Vorteile von Mehrsprachigkeit und die Entwicklung von Modellen, auf deren Grundlage in allen Unterrichtsformen in ausreichendem Maße der jeweiligen regionalen Variante des *Nedersaksisch* die nötige Aufmerksamkeit geschenkt wird, scheinen Grundvoraussetzungen zu sein, die in der nächsten Zeit erfüllt werden müssen, wenn man dafür sorgen will, dass auch junge Leute weiterhin *Nedersaksisch* sprechen oder dass sie diese Sprache wieder zu sprechen beginnen und sie auch an ihre Kinder weiterzugeben bereit sind. In diese Richtung weisen auch die Schlussfolgerungen des Europarats im kürzlich erschienenen Visitationsbericht über die Anwendung der Europäischen Charta in den Niederlanden vom 16. Dezember 2004 sowie die Empfehlungen zur Anwendung von Teil III der Charta auf das *Nedersaksisch* im Rapport *Koesteren van een cultureel erfgoed* (Vliegthart 2003).

Literatuur

- Bergveld, H.J.,
1949 *De Stellingwerwers en hun dialect*. Assen.
- Bloemhoff, H.,
1998 'Et gebruik van et Stellingwarfs in West-Stellingwarf', in: *De O-
vend* 26-4: 15-17.
- Bloemhoff, H. en H. Nijkeuter,
2004 *Taal in stad en land. Drents*. Den Haag.
- Boelens, K.,
1956 'De taalsituatie in de Stellingwerven', in: *Driemaandelijkse Bladen*
8: 81-90.
- COE
2004 *European Charter for Regional or Minority Languages. Second Pe-
riodical Report presented to the Secretary General of the Council of
Europe in accordance with Article 15 of the Charter*. Straatsburg,
electronische versie, 2004.
- Goot, A.S. van der (eindred.),
2003 *Europees handvest voor regionale talen of talen van minderheden
1999 - 2001. Tweede rapportage over het beleid inzake het Neder-
saksisch, het Limburgs, het Jiddisj en de talen van Roma en Sinti in
Nederland*. Den Haag.
- Gorter, D. en R.J. Jonkman,
1995 *Taal yn Fryslân op 'e nij besjoen*. Ljouwert.
- Jansen, M. en M. van Oostendorp,
2004 *Taal in stad en land. Taal van de Wadden*. Den Haag.
- Niebaum, H. en J. Macha,
1999 *Einführung in die Dialektologie des Deutschen*. Tübingen.
- Reker, S.,
2002 *Taal in stad en land. Gronings*. Den Haag.
- Stellmacher, D.,
1987 *Wer Spricht Platt? Zur Lage des Niederdeutschen heute. Eine kurz-
gefaßte Bestandsaufnahme*. Leer.
- Vliegthart, D.,
2003 *Koesteren van een cultureel erfgoed. Concretiseringsonderzoek
naar de erkenning van het Nedersaksisch onder deel III van het Eu-
ropees handvest voor regionale talen en talen van minderheden*.
- Wouda, W.,
2003 'Op 'e grins fan ferskate talen. Geografysk ûndersyk nei taalgrinzen
en taalgebieten fan it Frysk yn 'e gemeente Eaststellingwerf', in: *De
Pompeblêden* 74: 70-72.

Bijlagen

Bijlage 1. Voorbeeld van de vragenlijsten: die voor West-Overijssel

Call script West-Overijssel

Marktonderzoek december 2002

Gebied: 6

Naam:

Straat:

Postcode:

Plaats:

Telefoonnummer:

Naam tele-agent: -----

0. Contact:

- Telefoon wordt opgenomen ga door naar vraag 1
- Telefoon wordt niet opgenomen einde vragenlijst
- telefoon is afgesloten /verkeerd telefoonnummer einde vragenlijst

1. Goedemiddag/goedenavond, u spreekt met (voor- en achternaam) van de Rijksuniversiteit Groningen.
We doen een onderzoek naar de streektaal van uw provincie of gemeente.
Het gaat om een klein aantal vragen. Wilt U hieraan meewerken?

- ja ga door naar vraag 3
- nee ga door naar vraag 2

2. Kan ik u op een ander moment terugbellen?

- ja einde vragenlijst
- nee einde vragenlijst

3. In welke gemeente woont u?

Ga door naar vraag 4

4. Wat spreekt u thuis hoofdzakelijk?
- Staphorsters/West-Overijssels/Sallands/Zwols/Deventers/Twents/
Streektaal van de Vechtstreek
 - Nederlands
 - Beide (dialect + Nederlands)
 - iets anders, nl. _____

Ga door naar vraag 5

5. In welke mate kunt u het Staphorsters/West-Overijssels/Sallands/
Zwols/Deventers/Twents/Streektaal van de Vechtstreek praten?
- Zeer goed
 - Goed
 - Redelijk
 - Slecht
 - Niet

Ga door naar vraag 6

6. Kunt u het Staphorsters/West-Overijssels/Sallands/Zwols/Deventers/
Twents/Streektaal van de Vechtstreek lezen?
- Ja Ga door naar vraag 7
 - Nee Ga door naar vraag 8

7. Hoe vaak leest u het Staphorsters/West-Overijssels/Sallands/Zwols/ De-
venters/Twents/Streektaal van de Vechtstreek?
- Elke week
 - Elke 2 weken
 - Elke maand
 - Eén keer per half jaar
 - Eens per jaar
 - Nooit
 - Anders

Ga door naar vraag 9

8. Kunt u het Staphorsters/West-Overijssels/Sallands/Zwols/Deventers/Twents/Streektaal van de Vechtstreek schrijven?

- Ja Ga door naar vraag 9
- Nee Ga door naar vraag 10

9. Hoe vaak schrijft u het Staphorsters/West-Overijssels/Sallands/Zwols/Deventers/Twents/ Streektaal van de Vechtstreek?

- Elke week
- Elke 2 weken
- Elke maand
- Eén keer per half jaar
- Eens per jaar
- Nooit
- Anders

Ga door naar vraag 10

10. Wat is uw hoogst genoten opleiding?

- Lager onderwijs
- Lager beroepsonderwijs
- Middelbaar algemeen voortgezet onderwijs
- Middelbaar beroepsonderwijs
- Hoger algemeen beroepsonderwijs
- Hoger beroepsonderwijs
- Wetenschappelijk onderwijs
- geen antwoord

Ga door naar vraag 10

11. Wat is uw geboorte datum? dd-mm-jj

Ga door naar vraag 12

12. Geslacht van de mensen (niet vragen wel invullen alleen bij twijfel vragen):

- Man
- Vrouw

Bedankt voor uw medewerking en nog een prettige dag verder.

Bijlage 2. Toelichting en instructies voor de interviewers van Pricon Teleservices

PRICON Teleservices

Chargecode 0340

Productinformatie

Wat gaan we doen?	We gaan een marktonderzoek houden naar het gebruik van streektaalen in het totale Nedersaksische gebied in Nederland Nedersaksisch is familie van het Nedersaksisch/ Nederduits wat gesproken wordt in het noorden van Duitsland
Wanneer bellen we	Alle doordeweekse avonden vanaf 13 dec tot uiterlijk 22 dec 2002
Beltijden	Van 15.00 tot 21.00 met van 17.30-18.00 uur een pauze voor diegenen die van 15-21 uur werken. Koffiepauze om 20.00 uur
Wie bellen we	Alle inwoners van de 8 gebieden. Alleen moeten de geënqueteerden <i>18 jaar en ouder zijn</i>
De vragenlijst	Het is marktonderzoek, het mag niet uitmaken wie de vragen stelt. De vragen moeten letterlijk gesteld worden.
Vraag 0.	Contact: <i>telefoon wordt opgenomen – dan gaan we door met de vragenlijst</i> <i>telefoon wordt niet opgenomen – einde vragenlijst; we gaan de mensen op een ander tijdstip opnieuw bellen</i> <i>telefoonnummer is afgesloten/verkeerd nummer - einde vragenlijst nummer wordt afgevoerd</i>

- Vraag 1. Introductie. We stellen ons voor en vragen of de mensen even de tijd voor ons hebben
- Vraag 2. De mensen hebben geen tijd; we vragen dan of we ze op een ander moment mogen terug bellen
- Vraag 3. De mensen moeten aangeven in welke gemeente ze wonen; dus niet de plaatsnaam. Tenzij dit het zelfde is.
- Vraag 4. Wat spreken de mensen hoofdzakelijk voor taal thuis. Hier hebben we in de verschillende gebieden verschillende keuzes.
De mensen kunnen kiezen uit de streektaal die per gebied aangegeven wordt, Nederlands, beide (dit is de streektaal die voor dat betreffende gebied geldt samen met het Nederlands) en iets anders.
Als bijvoorbeeld een Staphorster Zwols spreekt, is dat de keuze iets anders, want de keuze is daar Staphorsters, Nederlands, beide of iets anders. Zie voor uitleg de onderstaande gebieden.
- Gebied 1: Alle gebieden in de provincie Groningen inclusief de stad Groningen.
Let op!
In de gemeenten *Leek, Marum, Zuidhorn* en *Grootegast* wordt gevraagd: in plaats van Gronings *Westerkwartier-Gronings*.
Spreekt men in Leek Gronings dan is de keuze de categorie “iets anders” want de mensen kunnen daar kiezen uit: Westerkwartier-Gronings, Nederlands, Beide (= Westerkw. Gr. + Nederlands), iets anders

- Gebied 2: Alle gebieden in Drenthe
 Let op!
 In de gemeente *Westerveld* wordt gevraagd:
 Wat spreekt U thuis hoofdzakelijk: *Stellingwerfs-Drents* (dus met de èè klank)
 Spreekt men in de gemeente Westerveld
 Drents dan is de keuze de categorie “iets anders”
- Gebied 3: In Friesland de gemeente Ooststellingwerf
- Gebied 4: In Overijssel de gemeente Steenwijkerland
- Gebied 5: In Overijssel de regio Twente
- Gebied 6: In Overijssel West-Overijssel
 Let op!
 In de gemeente *Staphorst* vragen we of de mensen *Staphorsters, Nederlands, beide, of iets anders* spreken
 In de gemeenten *Kampen* en *Zwartewaterland* vragen we: *West-Overijssels, Nederlands, beide* of *iets anders*
 In de gemeente *Zwolle* vragen we: *West-Overijssels, Sallands of Zwols, Nederlands, beide* of *iets anders*
 In de gemeenten *Olst, Dalfsen* vragen we: *West-Overijssels of Sallands, Nederlands, beide, of iets anders*
 In de gemeente *Deventer* vragen we: *Deventers* of *Sallands, Nederlands, beide* of *iets anders*
 In de gemeenten *Ommen, Bathmen, Raalte* vragen we: *Sallands, Nederlands, beide* of *iets anders*

In de gemeenten *Rijssen, Vriezenveen, Hellen-
doorn* vragen we: *Sallands* of *Twents*, *Neder-
lands*, *beide* of *iets anders*

In de gemeente *Hardenberg* vragen we: *Sal-
lands* of *de streektaal van de Vechtstreek*, *Ne-
derlands*, *beide* of *iets anders*

- Gebied 7: In Gelderland het deel van Gelderland ooste-
lijk van de IJssel waar men Nedersaksisch
spreekt
- Gebied 8: In Gelderland het deel van de Veluwe, dus
westelijk van de IJssel waar men Nedersak-
sisch spreekt
- Vraag 5. Let op de keuze die er bij de verschillende ge-
bieden zijn
- Vraag 6. Eenvoudige vraag met duidelijke keuze
- Vraag 7. Als men op de vraag hoe vaak leest u...
“iedere dag” antwoordt dan geef je aan de ca-
tegorie “elke week”
- Vraag 8. Eenvoudige vraag met duidelijke keuze
- Vraag 9 Als men aangeeft regelmatig de streektaal te
schrijven dan geef je aan de categorie “elke
week”
- Vraag 10. Opleidingen:
ULO = Lager beroepsonderwijs
MULO = Middelbaar algemeen voortgezet
onderwijs (MAVO)
HAVO = Hoger algemeen onderwijs
HBS = Hoger beroepsonderwijs

- Vraag 11. Alleen het geboortejaar invullen. Als de mensen dit niet willen zeggen dan 0000 invullen
- Vraag 12. Deze vraag hoef je over het algemeen niet te stellen, dat hoor je wel aan de telefoon. Bij twijfel wel vragen.
-

10 december 2002

Bijlage 3. Overzicht van de beheersing van het Nederduits in een aantal deelstaten

Dialektkompetenz (Selbsteinschätzung) bezüglich des Niederdeutschen (Alte Bundesländer)

	ja, sehr gut	ja, gut	ja, ein wenig	nein, über- haupt nicht	keine Angabe
	%	%	%	%	%
Bevölkerung insge- samt:	20	15	21	43	1
<i>Geschlecht</i>					
Männer	21	17	23	39	0
Frauen	20	15	19	47	0
<i>Altersstufen</i>					
18-34 Jahre	6	7	22	65	0
35-49 Jahre	19	17	25	39	0
50 und mehr Jahre	32	21	17	30	0
<i>Schulabschluss</i>					
Volksschule	29	18	18	36	0
Mittlere Reife	9	14	25	52	0
Abitur	7	9	24	59	1
<i>Ortsgröße</i>					
<5.000	46	20	11	23	0
5000-20.000	23	14	22	41	0
20.000-100.000	21	15	20	44	0
100.000 und mehr	10	19	26	45	0
<i>Einzelregionen</i>					
Schleswig-Holstein	31	16	24	29	0
Hamburg	10	19	26	45	0
Niedersachsen/Bremen	33	20	20	27	0
Südniedersachsen	14	13	17	55	1
Nord-NRW	15	12	22	51	0

Afbeelding 42 uit Niebaum en Macha 1999; op basis van Stellmacher 1987.

